

NORDISK BYGD

**NR 18. Kulturlandskapets
betydelse för en god livsmiljö**

**Nordiska
Kulturlandskapsförbundet**

**Länsstyrelsen
i Halland**

Nordisk Bygd nr 18 – Kulturlandskapets betydelse för en god livsmiljö
Utgiven av Nordiska Kulturlandskapsförbundet och Länsstyrelsen i Halland

Redaktion: Mats Folkesson, HG Karlsson (redaktör)
Layout: HG Karlsson
Tryck: Åkessons Tryckeri 2007
Omslagsbild: Från NKF:s exkursion till Äskhult 16 jun. Foto: Mats Folkesson

Innehåll

Förord	5
Det biologiska kulturarvet restaureras i Äskhult och Gårdshult Kristers Larsson	6
Pedagogisk och publik verksamhet i Äskhults by Britta Nyström	11
Medeltid vid Gamla Köpstad Per Connelid och Henrik Zedig	15
Biologiskt kulturarv gynnas av bränning och markstörning Kristers Larsson	21
Hållbar utveckling – en god livsmiljö och bra brukarekonomi Rune Andersson	25
Betesmarker i Sverige – biologiskt kulturarv att förvalta Kill Persson	31
Kulturlandskapet och EU:s jordbrukspolitik Lena Berglund	34
Hallands historiska kartor berättar Gunilla Simonsson	41
Ekomuseum nedre Ätrådalen Bengt Svensson	46
Sandmarker och konsten att lära om Kill Persson	50
Fjärås bräcka – hedens comeback Kristers Larsson	54
Naturvårdseffekter av fornvård Bengt Johansson	59
Tunnstavshuggning i halländska bokskogar Gunilla Simonsson	62

Presentation av författarna:

Britta Nyström är etnolog och verksam i Äskhults by.

Pär Connelid är historisk-geograf med egen verksamhet inom kulturmiljövården.

Krister Larsson är biolog med egen verksamhet inom natur- och kulturmiljövård.

Rune Andersson är forskningschef vid Sveriges Lantbruksuniversitet.

Kill Persson är biolog på Länsstyrelsen i Halland.

Lena Berglund är arkeolog och arbetar med EUs miljöstöd på Länsstyrelsen i Halland.

Gunilla Simonsson är historiker med egen verksamhet inom natur- och kulturmiljövård.

Bengt Johansson har skoglig bakgrund och arbetar med fornvård på Skogsstyrelsen i Halland på uppdrag av länsstyrelsen.

Flygbild över Äskhult.
Foto: Bergslagsbild

Kulturlandskapets betydelse för en god livsmiljö

Nordiska Kulturlandskapsförbundet (NKF) är ett värdefullt forum för arbete med landskapets innehåll och värden, präglad av kompetens och helhetssyn. I föreningen samlas olika kategorier med intresse och kunskap att verka för att landskapets värden tas om hand på ett tvärvetenskapligt sätt och på en nordisk bas. Här möts natur- och kulturvetare samt brukare: arkeologer, arkitekter, antikvarier, biologer, brukare/bönder, etnologer, geovetare mfl.

Föreningen och dess medlemmar har inte bara insikten om landskapets värden sett ur ett långsiktigt hållbart perspektiv utan ser också landskapet som en tillgång och faktor för regional utveckling. Ständigt möts numera dessa perspektiv och flera av föreningens årsmöten med seminarier och exkursioner har haft detta som tema de senaste tio åren. Så även årsmötesarrangemanget 2006 som gick av stapeln i Halland, på den svenska västkusten, under tre ljuvliga junidagar år 2006.

Nordiska kulturlandskapet ger utöver medlemstidningen "Lommen" ut en årlig skrift, Nordisk Bygd, som beskriver regionen och temat för föregående årsmöte. Det är en stor glädje för Nordiska Kulturlandskapsförbundet och Länsstyrelsen i Halland som värdar för årsmötet 2006 i Halland att nu gemensamt kunna ge ut Nordisk Bygd nr 18.

Vi vill samtidigt tacka alla de föreläsare och guider som gjorde dagarna i det halländska landskapet till en både trevlig och kunskapsfylld upplevelse varav en del också medverkar i denna skrift. Tack också till alla medlemmar som bidrog med frågor, bra diskussioner och ett gott humör!

Ett stort tack slutligen till kommuner och institutioner som stöttade arrangemanget: Kungsbacka och Falkenbergs kommuner samt Västkuststiftelsen, Äskhultsstiftelsen, Tjolöholmsstiftelsen och Stiftelsen Världsarvet Grimeton!

Nordiska Kulturlandskapsförbundet
Pål Morten Skollerud
Ordförande

Länsstyrelsen i Hallands län
Mats Folkesson
Länsantikvarie

Det biologiska kulturarvet restaureras i Äskhult och Gårdshult

Foto: Krister Larsson

Krister Larsson

Från en steril barmatta till en blommande ljunghed. Bilden ovan illustrerar väl Hallands ambition att återskapa kulturlandskap med stora biologiska värden. Här redovisas två exempel: Äskhult i norr och Gårdshult i söder.

Ännu finns det tid

ÄNNU FÖR ETT PAR HUNDRA ÅR SEDAN bestod det halländska kulturlandskapet av vackert blommande åkrar och slåtterängar, vidsträckta ljunghedar och glesa skogar med gamla ekar, bokar och andra lövträd. Produktionen per hektar var låg jämfört med dagens åkrar eller planterade granskogar, men rikedomerna på vilda växter och djur i markerna var desto större. De få skriftliga källor som ger mer detaljerade botaniska och zoologiska uppgifter från Halland före 1800-talets stora förändringar visar på en stor artrikedomen.

Tusentals växter och djur som hade sin glansperiod i det gamla bondelandskapet lever ännu kvar här och där i markerna, i mer eller mindre sviktande bestånd. Möjligheterna att restaurera äldre

tidens kulturlandskap är därför fortfarande goda på många håll i länet och sådana projekt pågår bland annat i kulturresevatet Åskhult i norra Halland och i naturresevatet Gårdshult i söder. I dessa båda resevat görs större restaureringsinsatser i samarbete mellan kulturmiljövården (Länsantikvarien) och naturvården vid Länsstyrelsen och Västkuststiftelsen. I det följande ges en översiktlig beskrivning av det biologiska kulturarv som här vårdas.

Äldre lantsorter och hotade ogräs på åkrarna

MODERN VÄXTFÖRÄDLING AV jordbruks- och trädgårdsgrödor inleddes i Sverige under 1880-talet. Innan dess fanns en stor mångfald av lokala sorter av säd, grönsaker och andra kulturväxter som utvecklats genom naturligt urval på växtplatsen och som allmogen bevarade utsäde av. Dessväre finns inte några äldre lantsorter kvar av de sädesslag som man förr odlade i den halländska skogsbygden men i samråd med Nordiska genbanken, som tillhör Lantbruksuniversitetet, har ett antal lämpliga lantsorter valts ut och odlas nu åter på åkrarna i Gårdshult och Åskhult. Det handlar om vårråg, svarthavre, midsommarråg, höstråg, vithavre och vårkorn och de tre förstnämnda finns överhuvudtaget inte kvar som grödor i det moderna jordbruket. Målsättningen är att det efterhand ska utvecklas nya lokala sorter av dem för respektive område.

Före kemikaliejordbrukets tid var ogräsfloran rik och många äldre ogräs är idag starkt utrotningshotade eller har försvunnit helt

Svenborg Johansson i Gårdshult binder kärvar av den högvuxna vårrågen, en gammal lantsort. Foto: Krister Larsson.

**Allmän metallvinge-
svärmare på åkervädd
i Gårdshult. Denna
vackra fjärlil var vanlig
fram till mitten av
1900-talet, men har
därefter gått starkt
tillbaka och är idag
rödlistad. Foto: Krister
Larsson.**

från de moderna åkrarna. Sådana arter har nu en fristad i de båda reservaten och åkrarna blommar åter vackert med bland annat klätt, spikvallmo, blåklint, kalvnos, åkerskallra och åkerkulla. Spånadslinet var förr en viktig gröda och knutna till linet var flera ogräs som utrotades från landet under första delen av 1900-talet. Dessa är linnmåra, lindådra, linsnärlja, linrepe och jättespärgel som nu åter finns på plats i linåkrarna. Frön av hotade åkerogräs har framförallt erhållits genom Världsnaturfondens allmogeåkerprojekt, men för vissa arter har halländskt frömaterial insamlats.

I Äskhult finns även mullbänkar och kålgårdar med äldre sorters blommor, grönsaker och andra kulturväxter. Att gränsen mellan vad som är ogräs och kulturväxt inte alltid är så självklar finns många exempel på och ett av dem är gråärten. Under 1700-talet beskrevs den som ett ogräs i halländska åkrar, men senare blev den en odlad och förädlad kulturväxt. Nu har den återfått sin roll som åkerogräs i Gårdshult och Äskhult.

Slåtterängarnas artrikedom ökar

I ÄSKHULT OCH GÅRDSHULT FINNS IDAG förmodligen länets största ängsareal som sköts med lieslätter. Det handlar om drygt tre hektar i vardera området och därutöver finns ytterligare något hektar som sköts med slåtterbalk. I Gårdshult pågår även försök med att sköta vissa blomsterrika ängar med vårbränning i mars-april, i stället för slåtter, för att kunna hålla en större areal blomsterrik äng. Erfarenheten av bränningen är god och den har gynnat bland annat klockgentiana, ängsvädd, granspira, stagg och hagfibbla.

I båda områdena finns ett antal fasta provytor i ängar och naturbetesmarker där man kan studera hur vegetationen förändras under restaureringsarbetet. I Äskhult var flertalet ängar helt igenvuxna med täta lövskogar när restaureringen inleddes. En av provrutorna (2 x 2 meter) lades 1998 ut i en tät bokskog nordost om husen och där saknades då helt markvegetation, bortsett från en liten ekplanta. Området har därefter betats med nötkreatur och under de senaste fyra åren har avverkningar gjorts för att på sikt återskapa slåtteräng.

År 2004 fanns 20 arter kärlväxter i rutan, bland annat blåsuga, knippfryle, blodrot och ärenpris. Även i övriga rutor har antalet arter ökat, fast inte lika drastiskt, och det gäller både kvävegynnade arter och arter som trivs bäst i ogödslade ängar och betesmarker. Med tiden kommer säkert den sistnämnda gruppen att bli alltmer dominerande.

I Gårdshult finns en rikare ängsflora bevarad, igenväxningen har inte gått lika långt och restaureringsåtgärderna har därför inte varit så drastiska som i Äskhult. I delar av ängarna är det idag ängsblommor som dominerar vegetationen medan andra delar fortfarande är i en restaureringsfas och har en blandning av ängsväxter och kvävegynnade arter. Insektslivet är mycket rikt i ängarna med flera rödlistade arter och under högsommaren är rikedomen på nektarsamlade pärlmorfjärilar, guldvingar, gräsfjärilar och andra dagfjärilar stor. Det är få ställen i Halland där man numera kan uppleva en sådan fjärilsdans. Efter slättern kommer en färggrann höstblomning igång i ängarna med vaxskivlingar, jordtungor och andra ängssvampar.

Även i Gårdshult har antalet växtarter ökat i provrutorna jämfört med 1998 och exempel på arter som tillkommit i de undersökta ängarna är jungfrulin, flockfibbla, rotfibbla, loppstarr och tagelsäv. De två sistnämnda arterna har, liksom tätört, ängsvädd och snip (ullsäv) som ökat markant i utbredning, gynnats av att slättern på de gamla slätterkärren invid ån Assman återupptagits.

Trädlärkan sjunger åter över heden

DEN 100 HEKTAR STORA UTMARKEN i norra delen av Äskhults marker täcktes tidigare av täta granplanteringar och en del annan skog. Under 1997 inleddes restaurering av det gamla ljunghedslandskapet här genom att 20 hektar medelålders granskog avverkades och bete med nötkreatur inleddes. Resultaten kom nästan omgående och bara efter något år återvände trädlärkan, en av ljunghedarnas karaktärsfåglar, och dess vackra sång kan nu höras över heden under våren och försommaren.

Även ljunghedarnas växter har återvänt fortare än förväntat. Som exempel kan nämnas en provruta som lades ut 1998 då marken var helt täckt av ett tjockt lager barrföna med gles förekomst av endast fyra växter (hallon, kruståtel, en gröeart och en starr). När provrutan under 2004 åter inventerades hittades 26 arter kärlväxter, varav en del är kvävegynnade hyggesväxter men här fanns även ett rikt inslag av traditionella hedväxter som ljung, stenmåra, gråfibbla och ärenpris. Det är tydligt att det finns en god tillgång på

Granspiran har återkommit i de ängar som sköts med bränning i Gårdshult. Foto: Krister Larsson.

vilande frön (fröbank) från ljunghedstiden kvar i markerna. Nu har ljungen börjat bli så grov på delar av heden att det är dags för den första ljunghedbränningen och under 2003 avverkades ytterligare 30 hektar granskog på utmarken för att bli ljunghed.

Hittar horngreven och hornkon tillbaka?

UNDER 1700-TALET FANNS rikligt med gamla ekar i ängar och åkrar i stora delar av Halland. I gamla hagmarksekar finns ett myller av skalbaggar och andra insekter och de hyser även ett stort antal svampar, lavar med mera som idag är utrotningshotade. I Äskhult och Gårdshult kommer markerna efterhand att få ett allt rikare inslag av gammelekar, vilket gynnar många växter och djur. I Gårdshult har under senare år de rödlistade arterna korallticka och skalbaggen rödhjon hittats på äldre ekar.

I norra Halland finns idag länets enda kända förekomst av ekoxe, en skalbagge som förr var ett vanligt inslag i de ekrika inäggorna i stora delar av Halland. Pehr Osbeck anger att allmogen i södra Halland under 1700-talet kallade ekoxhannen för Horngreve och honan för Hornko. Kanske kan någon av de äldre ekarna i Äskhult eller Gårdshult i framtiden bli hyresvärd för detta stiliga par – gärna med den sällsynta läderbaggen som följeslagare! Artrikedomen i de restaurerade markerna ökar för varje år som går och vi kan räkna med att framtiden kommer att bjuda på många spännande fynd av växter och djur som hade sin blomstringstid i det gamla bondelandskapet för några sekler sedan.

Under 2003 utökades heden i Äskhult genom att ytterligare 30 hektar granskog avverkades. Foto: Krister Larsson.

Foto: Arne Persson

Pedagogisk och publik verksamhet i Äskhults by

Britta Nyström

Äskhults by ägs av Västkuststiftelsen som förvaltar mark och byggnader, det senare i samarbete med Äskhultsstiftelsen, som bildades 1963 för detta ändamål. Hela Äskhults by är numera skyddad som Kulturresevat enligt Miljöbalken med länsstyrelsen som tillsynsmyndighet. För resevatets skötsel finns ett skötselråd med representanter för de båda stiftelserna, Kungsbacka kommun och länsstyrelsen. Den publika och pedagogiska verksamheten lyder sedan år 2004 under Kungsbacka kommun.

Vision Äskhult är snart verklighet

ÅR 2003 ANTOGS "Vision Äskhult" av kommunfullmäktige i Kungsbacka kommun. Visionen bygger på en helhetssyn vid utvecklingen av Äskhults marker och byggnader samt den pedagogiska verksamheten till och med 2010. Visionen utarbetades av Västkuststiftelsen, länsstyrelsen och Kungsbacka kommun.

Under hösten 2006 presenterades en utvecklingsplan för pedagogisk och publik verksamhet under perioden 2007-2014. Den bekostas av länsstyrelsen och utarbetas av en konsult i samråd med artikelförfattaren. De många restaureringarna av byns marker och byggnader börjar bli färdiga och ska integreras med den publika verksamheten. Vi närmar oss snart "Vision Äskhult", där helheten gäller och målet är att öppna ett "titthål" till 1800-talets Sverige; besökaren ska känna sig förflyttad 200 år tillbaks i tiden.

Pigan och drängen räfsar upp nyslaget gräs. Foto: Mats Folkesson.

Äskhult är ett välbesökt utflyktsmål, trots att det inte ligger nästgårds utmed E6. Under året har vi runt 25 000 besökare varav 16 000-18 000 är betalande gäster. Gårdarna är öppna från 1 maj-30 september, men byn har gott om strövande besökare under resten av året.

I ett av manhusen finns kaffe-
stuga som serverar bröd och kakor bakade efter gamla recept ifrån socknen.

Tidsresor fick nationell utmärkelse 2005!

ÅR 1999 INTRODUCERADE turistbyrån Tidsresan mellan de tre stora besöksmålen i Kungsrrike: Fjärås bräcka, Äskhults by och Tjolöholms slott. Resorna blev snabbt populära och har ökat i antal – 34 stycken under 2005. Här får man under drygt fem timmar lära sig om Kungsbackas historia från forntid till nutid på ett informativt och lättsmält sätt. På stoppen under resan levandegörs olika tidsepoker i möten med stenåldersmän, munkar, en riksdagsman och en slottsguvernör. En tidstypisk måltid serveras på Skårs gård. Resan avslutas på Fjärås Bräcka där säcken knyts ihop med nutida tankegångar och eftertankar.

Tidsresan finns även i en anpassad och förkortad version för barn med avslutning i Äskhults by. Skolbarnen gör knutar på rep för att förstå tiden och arbetar praktiskt på varje station, bland annat med att baka stenåldersbröd och stöpa vaxljus. Hösten 2005 fick Kungsrrike utmärkelsen Sveriges bästa turistprojekt!

Riksdagsman Bengt Persson (Kjell-Åke Rinnarv) och bonden Jöns (Sven Johansson) spelar upp scener från tidsresan. Foto; Turistbyrån i Kungsbacka.

Skolbarn får möta skogsrå och näcken

VI BEDRIVER EN aktiv pedagogisk verksamhet i byn för att skolbarn ska få upp ögonen för kulturarvet. Detta är en viktig del av vårt arbete – att känna till sin historia är också ett sätt att förstå sin framtid. Besöken ska inte bara vara informativa utan även lustfyllda. ”Den skog som man som barn lekt i är man också i framtiden beredd att bevara”, brukade min avhållne naturkunskapslärare på seminariet säga. En dag ska ock våra barn ta över, vill jag tillägga.

Skolbarn från Kungsbacka är de vanligaste besökarna, men även skolor från omgivande kommuner kommer till Äskhult. Programutbudet varierar, från vardagsliv och fest till att ”läsa landskap”,

prova på linberedning, möta skogsväsen på guidad tur i landskapet med mera. Vårt kulturarv består inte bara av synliga ting som gamla redskap, gårdar och stenrösen utan även av vår föreställningsvärld och rädslor. Det märks att "Fantasy-vindar" blåser i samhället. Lärarna väljer gärna program om folktro – sådant stimulerar barnen att skriva om sitt besök i Äskhult.

Viktigt är dock att läraren förbereder eleverna. Ofta hör jag barn som undrar varför man inget hör – de ska ju möta skogsväsen!

Att mjölka en ko var spännande!

UNDER SOMMARMÄNADERNA erbjuder vi aktiviteter varje torsdagseftermiddag för barn över sex år. Barnen får prova på gamla slöjdtekniker, leka gamla lekar, göra trädockor, lära om kloka gummors råd, men också följa med i bondens fotspår. De hungriga Linderödssvinen lockar till många skratt vid matdags, och har man tur blir det en färd genom byn på hölass.

Roligast är det nog när barnen får prova på att mjölka en ko. Tysta på rad står barnen och väntar på sin tur. Många föräldrar kastar längtansfyllda blickar, men håller sig kvar bakom sina kameror. Det smakrika smöret, som vi kärnade på plats, räckte även till de vuxna.

Midsommarfirande och skördefest

VI FÖLJER SOLENS GÅNG under säsongen och ordnar aktiviteter, arrangemang samt föreläsningar efter "bondelivets" almanacka. Guidade turer i kulturlandskapet bland flora och fauna erbjudes, och vem vill inte ta en svängom på midsommarafton till lockande fiolspel? Detta brukar dra minst ettusen besökare.

På skördefesten får man provsmaka våra egenodlade grödor: flera sorters "pärrer" (potatis), bondbönor, gulerötter, krikonsylt och annat gott ur Äskhults jord.

Under Äskhultsdagen, där Kungsbacka hemslöjdsgille är medarrangör, varieras teman inom gamla hantverk. 2006 var temat metall,

Barnen får prova på att kärna smör. Foto: Inger Widhja.

Pär Connelid guidar under exkursionen till Äskhult i samband med NKf:s årsmöte i Halland 2006. Foto: Mats Folkesson.

smycken och bruksföremål. Kopparslagare, en silversmed och andra hantverkare visar och berättar om sina yrken.

År 2005 arrangerades en spelmansstämma, som vi hoppas kunna utveckla mer under de kommande åren. Vi har även ett eget bygdespel "Tre Avsked", som skildrar Äskhultsbornas historia under tre sekel.

Under säsongen 2006 invigde vi tre strövstigar i utmarken, planlagda av en konsult och bekostade av Länsstyrelsen. Besökarna kan med hjälp av kartan guida sig själva och lära om kulturlandskapet.

Restaureringar lockar besökare

DE MÅNGA RESTAURERINGARNA AV byns byggnader på senare år – med bidrag från länsstyrelsen – är i sig själva en attraktion. Att få beskåda halm- och spåntaksläggning, anläggning av grishagar och annat fascinerar de flesta besökare, barn som gamla. Det frågas, fotograferas och filmas. Hantverkarna blir plötsligt guider på taket, tur att de har tålamod!

Kanske kan vi ordna kurser om halmtäckning i framtidens Äskhult?

Till långsamhetens lov

ETT BESÖK I ÄSKHULTS BY behöver inte alltid betyda aktivitet. Vi planerar även för detta! Många kommer hit för att söka lugnet, drömma sig tillbaka, för att bli påmind om att det fortfarande finns platser på vår jord, där långsamhet råder och där tiden är ingenting. För det är så man känner när man parkerat bilen och vandrar uppför fågatan. Hur bråttom man än har så slår man omedvetet av på takten, och när man hör tystnaden andas man lugnare. När linfältet vajar i blått, fåren bräker, och då man hälsat på de mötande hästarna, inser man att vi fortfarande är en del av naturen.

Medeltid vid Gamla Köpstad

Foto: Pär Connelid

Pär Connelid och Henrik Zedig

”Wid pass 5/8 mil söder ifrån nuwarande Warberg igenfinner forskaren Ruinerne efter det fordna Warberg wid Gamla Köpstad, wid en bondegård af sistnämde namn. Nära denne och wid pass 200 alnar ifrån hafsstranden ligga ännu de spridda fornlemningarne efter stadens äldsta bolstad...”

Bakgrund

FÖRESTÄLLNINGEN OM en anläggning av det slag som beskrivs i det inledande citatet var inte ny i början av 1800-talet. Den kommer bl.a. till uttryck i Richardsons Hallandia Antiqua & Hodierna från mitten av 1700-talet. På en karta över Galtabäck bys utmark från ungefär samma tid står ”HAMNEN” utsatt längs Lerjans norra strand.

Förutom själva namnet Gamla Köpstad (av fornsvenskans köpstader = handelsplats) utgörs de viktigaste indikationerna på en övergiven hamn/handelsplats i området kring Lerjan av två båtfynd som gjordes i åkermarken strax öster om viken i slutet av

1920-talet – de s.k. Galtabäcksskeppen. Det rör sig här om klink-bygda fraktfarkoster som båda är daterade till 1100-talets slut eller början av 1200-talet. En intressant företeelse i detta sammanhang är också den stensträng som löper ut ett stycke i Lerjan. Den går under namnet ”Pålagärdesgården” och har sannolikt ingått i den forna hamnanläggningen.

Några brett upplagda ansträngningar att försöka lokalisera en hamn med tillhörande bebyggelse i Gamla Köpstads-området har trots de spektakulära båtfynden, märkligt nog, inte gjorts. Med utgångspunkt i fynden av Galtabäcksskeppen på 1920-talet diskuteras olika tänkbara lägen för en sådan men idéerna kom aldrig att prövas arkeologiskt. Efter upprepade, fruktlösa inventeringar i området slog Albert Sandklef fast följande i sin bok om Varbergs historia 1963:

”Beskrivningen av den ndera efterstaden, som på Bexellstid skulle ha funnits, torde vara grundlös.”

Pilotstudien

MED MÅLSÄTTNINGEN ATT identifiera platsen för en handelsplats med eventuell tillhörande hamn inleddes prospekteringar norr om Lerjan under 2002. Arbetet utfördes som en pilotstudie av författarna till denna artikel och möjliggjordes genom ekonomiskt stöd från länsstyrelsens kulturmiljöenhet.

Karta över Galtabäcks bys utmark från år 1759. Lantmätaren Jacob Kanter har textat ”HAMNEN” längs Lerjans norra strand. Kartan scannad av Lantmäteriet.

Analysen av kartor och en detaljerad nivellering av terrängen resulterade i att intresset kom att fokuseras på ett avsnitt mellan parkeringen invid naturreservatet och vidare längs 5-metersnivån upp mot fritidshusbebyggelsen vid Ramsås i nordost. Mot bakgrund av att vattennivån under perioden vikingatid-tidigmedeltid beräknas ha legat ungefär 1,5 till 2 meter högre än idag, framstod förutsättningarna för en hamnbassäng vara som bäst i betesmarken strax nedanför gårdsbebyggelsen närmast Lerjan.

I ett försök att spåra bebyggelse mättes markens innehåll av fosfater inom delar av prospekteringsområdet. Fosfatanalysen resulterade bl.a. i några mycket höga värden i betesmarken omedelbart nedanför den östra av de två gårdarna intill naturreservatet. Mot bakgrund av att gårdsbebyggelsen här tillkom först under andra hälften av 1800-talet torde fosfattopparna knappast ha något med det sentida jordbruket att göra.

I samband med insamlandet av jordproverna påträffades också bränd lera på ett par punkter inom betesmarken nedanför gårdarna. Leran, som indikerar bebyggelse, hittades i tydliga förhöjningar i marken, av vilka den ena doldes under ett vidlyftigt enbuskage. En närmare kontroll av marken i anslutning till förhöjningarna avslöjade flera stenrader som starkt påminde om syllstenar, d.v.s. grundstenar till byggnader. Efter en stunds (upphetsat!) letande kunde konturerna till ett par, tre byggnader grovt avgränsas. Förhöjningarna som innehöll den brända leran tolkades som rester efter spismurar ingående i husen (jämför bild på sidan 23). Kulturlager, d.v.s. kol- och sotbemängd jord, påträffades både inom huslämningarna och i marken närmast runt omkring.

Rejält styrkta av erfarenheterna från de inledande prospekteringenarna genomfördes under sammanlagt en arbetsvecka i maj och juli 2003 en mindre arkeologisk provundersökning i betesmarken strax norr om Lerjan. Resultaten från grävningen kom att överträffa alla förväntningar, trots att endast några få kvadratmeter kontrollerades. Undersökningen bekräftade bl.a. att flera huskroppar finns i området. I den ena av dessa fanns ett bitvis nästan 20 centimeter mäktigt kulturlager, innehållande keramik, järnföremål och en liten sölja i brons. Bland järnföremålen märktes ett ganska stort antal nitar, vilka kan avspegla marin verksamhet.

Keramikerna från 2003 års grävning utgörs nästan helt av svartgods från 1100- och 1200-talen. Dateringen av keramikerna stöds av de sammanlagt fem ¹⁴C-analysen som utfördes på träkol från de

Nit funnen vid provgrävningen 2003. Kanske har den suttit i ett vikingatida eller medeltida skepp. Foto: Pär Conneliid

undersökta ytorna. Dateringarna visar att lämningarna i området härrör från perioden cirka 1000-1300.

Fördjupad förstudie 2004

UNDERSÖKNINGARNA LÄNGS Lerjans norra strand fortsatte under 2004 inom ramen för en fördjupad förstudie. Syftet med denna var att öka kunskapen om de lämningar som provgrävdes 2003. Med bl.a. fortsatt stöd från länsstyrelsens kulturmiljöenhet genomfördes en arkeologisk undersökning under fem veckor i april och maj månader. Den var ursprungligen tänkt att beröra både bebyggelseområdet och vad som bedöms vara läget för en hamnbassäng strax nedanför. Av tidsskäl fick dock arbetet inriktas på bebyggelsen. Hamnen undersöktes vidare under 2005.

Grävningen koncentrerades till de två största husen, belägna med kortändorna intill varandra närmast den misstänkta hamnbassängen. I det ena frilades ungefär hälften av husets yta i form av att syllstensraderna rensades fram, men endast en mindre del grävdes i botten. Undersökningen av det andra huset inriktades dels på att försöka hitta väggarnas begränsningar, dels på spismuren.

Trots att båda husen delvis ger sig till känna i form av tydliga syllstensrader och bevarade spismurar är de svåra att avgränsa i detalj. Detta beror främst på att flera byggnadsfaser här uppträder på samma yta. I det ena huset kunde redan före grävningen minst tre generationer byggnader konstateras! Under den avslutande fasen förefaller det dock som om byggnadernas plan grovt sett varit

Ett av de två större husen under utgrävning. I övre delen av bilden syns två generationer långväggar. I nedre delen av bilden leder en mellanväg in mot en hårdkonstruktion (delvis under gräs). Foto: Pär Connelid.

tre delad med spismurarna belägna i mellersta delen, alltså en grundplan som i allt väsentligt liknar det sydgötiska huset, känt från många platser i Halland sedan åtminstone senmedeltiden.

Fyndmaterialet från grävningen 2004 domineras av keramiken. Förutom ytterligare svartgodsskärvor påträffades nu även en hel del keramik av typen äldre rödgods med datering till 1200-1300-talen. Ett inte ringa antal stengodsskärvor framkom också. Den relativt stora mängden keramik från Gamla Köpstad, liksom dess sammansättning, kontrasterar starkt mot vad som normalt brukar framkomma på den halländska landsbygden.

Bland fynden märks också fyra stycken mynt, präglade under perioden 1260-1360.

Ett av de mer spektakulära fynden under 2004 års grävning utgjordes av en mycket välbevarad stensatt brunn, belägen endast några meter nedanför de båda större husen. Före undersökningen gav den sig till känna i form av en svag sänka. Efter utgrävning och tömning visade den sig vara nästan tre meter djup! Stenskoningen var nästan helt intakt och i bottendelen hade sedimenten bevarat både träföremål, läder och annat organiskt material. Längst ned fanns ett fundament av fyra bokstockar. En årsringsdatering av en av dessa visade att virket fälldes senhösten 1416 eller vårvintern 1417. Större precision i dateringen än så kan man onekligen inte få!

**Skärva av äldre rödgods från grävningen 2004.
Foto: Pär Connelid**

**Brunnen under utgrävning. En pump fick användas för att leda bort vattnet som hela tiden strömmade in.
Foto: Pär Connelid**

Sammanfattning

RESULTATEN FRÅN de inledande undersökningarna vid Gamla Köpstad visar att Bexells uppgifter från början av 1800-talet troligen inte ska avfärdas som "hjärnsnöken". Så här långt tyder det mesta på att den påträffade bebyggelsen i betesmarkerna längs Lerjans norra strand verkligen kan vara rester efter den handelsplats som traditionen menar ska ha legat någonstans i området.

Fyndmaterialet och hittills gjorda ¹⁴C-analyser visar att i princip hela medeltiden finns representerad i de överlag 5-15 cm mäktiga kulturlagren. Även stratigrafien, med bl.a. flera överlagrande husformationer, indikerar ett långvarigt utnyttjande av platsen. Keramiken har tydlig urban karaktär och visar att det inte rör sig om någon ordinär agrar bosättning.

Den avslutande fasen infaller av allt att döma under 1400-talet, vilket avspeglas i anläggandet av den utgrävda brunnen. Vid den här tidpunkten torde dock den intilliggande hamnen ha varit alltför grund för att kunna användas. Den rimligaste tolkningen är att några av husen fortsatt att användas även efter det att platsen mist sin betydelse som hamn/handelsplats. Kanske representerar brunnen och de närläggna husen den äldsta generationen av det agrara Gamla Köpstad.

De påträffade lämningarna är unika i ett halländskt perspektiv och berör flera intressanta problem kring exempelvis den tidiga urbana utvecklingen i landskapet. Närheten till det äldsta Varberg (Getakärr), som växer fram på allvar under 1200-talets senare del, är naturligtvis central. Vem kontrollerade en köpstad och vilka mekanismer ligger bakom dess etablering och upphörande? Frågorna är många och förhoppningsvis kommer vi att kunna fortsätta undersökningarna i området framledes, kanske med en större utgrävning över flera säsonger.

En av artikel-
författarna Pär
Connelid i berättar-
tagen under
ekursjonen till
Galtabäck i samband
med NKF:s årsmöte i
Halland 2006.
Fr. v. P-O Schönning,
Pål Morten Skollerud
och Pär Connelid.
Foto: HG Karlsson

Biologiskt kulturarv gynnas av bränning och markstörning

Foto: Krister Larsson

Krister Larsson

Slåtterängarnas blommor och åkerogräs som klätt och blåklint är självklara och uppskattade delar av vårt kulturarv och det finns en stor insikt om att det krävs en traditionell skötsel för att de ska leva vidare. Många andra miljöer för växter och djur i det gamla bondesamhället är mer bortglömda trots att de hyser en lång rad hotade arter. Här ges exempel på två aktiviteter, vårbränning och olika typer av markstörning, som måste öka rejält i omfattning för att många av kulturlandskapets växter och djur ska kunna överleva i det halländska landskapet.

Vårbränning

VÅRBRÄNNING VAR FÖRR vanligt av ljunghedar, åkerkanter, ohävdade ängar och många andra marker med grov vegetation, men har nästan helt upphört. Många äldre slättbönder har beskrivit hur de ännu på 1930-talet såg rök på många ställen i öster från ljunghedarbränningar

"Tönnersjömålet" är ett militärt övningsfält öster om Halmstad där skyddsavbränning av 200 ha hed och myr görs varje år. På bilden ses hårginstens (*Genista pilosa*) gula mattor på de brända markerna. Sprängningar och annan övningsverksamhet skapar grusblottor där många sällsynta insekter lever. Foto: Krister Larsson.

Cypresslummern (*Diphysastrum tristachyum*) och mosippa (*Pulsatilla vernalis*) är två botaniska rariteter som trivs på Tönnersjömålet's hårt brända hedar. Foto: Krister Larsson.

i skogsbygden när de arbetade med vårbruket på åkrarna. Regelbunden bränning skapar blomsterrika marker med ett mycket rikt insektsliv och motverkar även de negativa effekterna av förorening och kvävenedfall. För många av ljunghedarnas arter är bränning rent av viktigare än bete och många växter och djur i slätterängar gynnas också av bränning, som kräver mycket mindre arbete än slätter.

På Fjärås bräcka har stora ljunghedar restaurerats där det tidigare växte äldre tallskog. Hedarna till vänster på bilden brändes några månader tidigare och redan samma höst färgades heden vackert violett av ljungens blommor. Foto: Krister Larsson.

På de betade hedarna på Fjärås bräcka finns äldre grustäcker där kornas tramp skapar solbelysta grusslänter. Dessa hedar tillhör de mest värdefulla i Sverige för insekter och i grussläntens finns tusentals bohål för många arter, t ex sandsteklar. Foton: Krister Larsson och Krister Hall(th).

Grusblottor för värme och bon

IDAG GÅR NÄSTAN ALLA transporter på hårdbelagda vägar medan de förr gick i stråk över markerna. Slitaget från hovar, klövar och järnskodda hjul skapade breda stråk med blottad sand och grus med ett myller av liv. Solbelysta partier med blottad sand eller grus har ett mycket gynnsamt lokalklimat där värmekrävande arter kan överleva på våra kalla breddgrader. Exempelvis många fjärilslarver

måste få upp kroppsvärmen för att matsmältningen ska fungera och lägger sig gärna på sådana ställen och suger åt sig värme. Det finns också ett stort antal insekter som gräver ut sina bon i soliga blottor med sand eller grus och som numera har akut bostadsbrist.

Dagens grustäkter är ofta värdefulla miljöer för dessa arter, men efter avslutad täkt sker normalt en brutal ”återställning” när grusbranter släntas ut och täcks av ett tjockt matjordslager – och det biologiska livet utarmas.

Vi är på gång

Vårbränning och markstörning med grävmaskiner (se artikeln sidan 50 ff) sker idag på alltfler naturreservat och andra skyddade områden i Halland för att gynna hotade arter och bevara en del av det biologiska kulturarvet från tiden före industrisamhällets framväxt.

Ena av de insekter som gynnas av blottade sandytor är bivargen (*Philanthus triangulum*). Här på väg hem efter en lyckad fångst av ett bi. Foto: Krister Hall

Hållbar utveckling – en god livsmiljö och bra brukarekonomi.

Foto: Arne Persson

Rune Andersson

Vad menar vi när vi framhåller vikten av att skapa uthålliga system eller bruk av uthålliga metoder? Har vi en tydlig definition av begreppet uthållighet eller den ofta använda synonymen hållbart? Vi använder begreppet med en vid och otydlig innebörd och med betydande känslomässiga inslag.

Bruntlandkommissionen lade grunden 1987

”HÅLLBAR UTVECKLING ÄR en utveckling som tillfredsställer dagens behov utan att äventyra kommande generationers möjligheter att tillfredsställa sina behov”.

Vad avgör om ett samhälle, en sektorssektor som jordbruket eller en individs livsstil kan betraktas som hållbar? Hållbarheten bedöms vanligtvis i termer av ekologisk, ekonomisk och social hållbarhet. Men för många länder kan man hävda att bristen på demokrati och politisk stabilitet liksom rättvisefrågan är viktigare och mer överordnade uthållighetsfaktorer. Om stora folkgrupper upplever att de har en orättvis tillgång till jordens resurser och välfärd

ger det den verkliga grunden till politisk och social instabilitet. Under senare år har denna uthållighetsaspekt kommit att benämnas institutionell hållbarhet.

När vi talar om uthållighet ser vi framför oss något som inte skadar utan gynnar ekosystemens långsiktiga funktion och som dessutom och ytterst är bra för de människor som berörs. Man skulle kunna säga, att vi vill uttrycka, att vi värnar om framtiden, t ex att vi inte skall fördärva våra egna eller kommande generationers förutsättningar till ett bra liv i en frisk och produktiv miljö. I denna del finns nog en tydlighet. Nej, otydligheten ligger snarast i hur vi förmår precisera hur det uthålliga tillståndet ser ut och hur man kommer dit. För jordbrukets del handlar det om hur vi producerar bra mat på åkrar och i stallar så att jordarna inte tar skada, att läckaget av växtnäring till vattnen inte blir så stort att dessa övergöds, att djuren inte far illa eller att de vilda djuren och växterna inte trängs undan. Men ett hållbart jordbruk handlar även om att producera hälsosam mat, som konsumenterna känner förtroende för och att det fortfarande finns människor som vill vara bönder.

Slättergubbe.
Foto: HG Karlsson

Hållbart är så mycket

SKALL MAN KUNNA framföra relevanta synpunkter på vad som är ett uthålligt beteende krävs det, att man kan se helheter och har kompetens och kunnande att analysera och finna lösningar på en fråga med ett tvärvetenskapligt och brett synsätt. I många fall handlar det om att länka samhällsvetenskap och naturvetenskap. Den nya användningen av begreppet uthållighet har med biologi, människor och samhällsfunktioner att göra och gäller bara de system som människan påverkar. Rena tekniska system har alltid utvärderats i termer av effektivitet och driftsäkerhet. Evolutionens förändringskraft finns alltid där i botten.

Hållbarheten som vägledning

OM VI NU ÄR OTYDLIGA i vår användning av begreppet uthållighet, går det då att bli fullt tydlig och vad finns i så fall att vinna för att bygga en tryggare framtid? Med åren har jag blivit allt mer övertygad om, att vi varken kan eller ens bör bli alltför precisa i att uttrycka hur uthålligheten ser ut. Vi bör nöja oss med att uttrycka uthållighet i termer av vad som kännetecknar ett system, som har förutsättningar att fortlöpande existera och leverera det vi önskar. Att identifiera och fasa ut vad vi tydligt kan se vara icke uthålligt i det vi gör är också ett bra och effektivt sätt att skapa uthålliga system.

Varför är jag tveksam till det ändamålsenliga i att försöka vägleda samhällsbyggandet med hjälp av precisa bilder av uthålliga system? Jo, det sammanhänger med att de biologiska systemen, människan inbegripen, är till sin funktion och styrbarhet i hög grad alljämt okända och risken för att styra fel därmed uppenbar. För det andra har ett samhälles uthållighet i hög grad att göra med de värderingar en kultur, en generation har. Sådana är som bekant inget bestående över längre tid. För det tredje skulle kreativiteten dämpas om vi allt för tydligt skulle peka ut det enda hållbara tillståndet och kanske en enda väg dit. Min slutsats blir att byggandet av ett uthålligt jordbruk lika väl som ett uthålligt samhälle måste ses som en fortlöpande process, som aldrig avslutas. En resa, där vi med ständigt ny och bättre kunskap från forskningen och erfarenheter från praktiken kryssar oss fram i tillvaron och tillåter många blommor att blomma. Men har vi då inte alltid gjort så, om än utan att vi etiketterat det som uthållig utveckling? Jo, så är det nog och det må väl i så fall kännas tryggt att framtiden i detta avseende inte blir svårare än den tid vi har bakom oss.

Målkonflikter

ATT BYGGA HÅLLBARHET är att hantera målkonflikter. När man inför nya system och metoder i syfte att lösa något specifikt uthållighetsproblem är det inte ovanligt att man försämrar hållbarheten relativt andra delar. Avstår vi från att använda kemisk ogräsbekämpning i växtodlingen med syfte att eliminera hälso- och miljöriskerna kan detta innebära mer mekanisk bearbetning och därmed större förbrukning av fossila bränslen och utsläpp av växthusgaser. Fler betesdjur för den biologiska mångfaldens och det öppna landskapets skull leder också till utsläpp av mer växthusgaser, i detta fall i form av metangas. Åtgärder för mindre miljöbelastning står ofta om än ej alltid i konflikt med verksamhetens lönsamhet. Exempellistan kan göras lång och vi kallar detta målkonflikter. Ett framgångsrikt arbete för ökad hållbarhet kräver sålunda att vi tydliggör eventuella målkonflikter. Utmaningen är inte längre att finna de bästa åtgärderna för t ex ett visst enskilt miljöproblem i taget utan att finna den åtgärdsstrategi, som har potential att på bästa sätt möta såväl ekologiska som ekonomiska och sociala hållbarhetsmål samtidigt.

Lösningen står oftast att finna med hjälp av naturvetenskapen men implementeringen kräver samhällsvetenskapligt kunnande. För att finna helhetslösningar krävs arbetsmetoder som måste bygga på gedigen kunskap om olika delar och de processer som driver och reglerar. Vi bör således vara vaksamma på att vi forsknings-

Artikelförfattaren Rune Andersson (t.v) reflekterar över hållbarhet i samband med NKF:s årsmöte i Halland 2006. Foto: Mats Folkesson.

mässigt inte blir alltför ytliga i vår jakt på att förstå och utveckla samhällets hållbarhet.

Tvärvetenskap och mötesplatser

DET FINNS ETT FORSKNINGSMRÅDE som bör förstärkas, mellan detaljforskningen och helhetsanalysen, och som kan benämnas tvärvetenskaplig eller gränsöverskridande forskning. Sådana möten mellan forskningsdiscipliner med forskare som tidigare inte samlats kring en och samma problemställning har visat sig kunna ge helt nya insikter om systemfunktion och vägar till hållbara lösningar. Det finns ofta ingen enda självklar förändringsstrategi som alla kan ställa sig bakom utan det kräver en process av att ge och ta. Den optimala lösningen har inte heller bara en naturvetenskaplig dimension. Det handlar i betydande grad om värderingar och sådana har med människor att göra. Därför bör den hållbara utvecklingen processas i möten mellan människor i vad som kan benämnas "det informerade samtalet". Ett gediget faktaunderlag som grund för sådana samtal är nödvändigt.

Kostnadseffektivitet i miljöarbetet

MIN MENING ÄR att i grunden är införandet av olika former av skydds-institut i geografiskt avgränsade områden kvitto på ett misslyckat samhällsbygge. Det är en konsekvens av att vi inte lyckas nyttja jordbruksmark, skog och fjäll på ett sätt som gör att naturresursernas

inneboende värden upprätthålls. Nyttjandemetoderna och produktionsmedlen leder till att resursen degraderas t ex vad gäller biologisk diversitet, mark- och vattenkvalitet. Vi bör således vara återhållsamma med att gå alltför långt i att undanta marker från marknadsmissigt nyttjande. Kraven på ett uthålligt nyttjande av naturresurserna i vardagslandskapet måste således alltid ställas höga. Därmed inte sagt att särskilt värdefulla markområden, där mycket varsamt nyttjande krävs, inte skall kunna undantas.

Jag har i olika sammanhang kunnat konstatera att krav på naturvårdshänsyn och miljöomsorg lägger en död hand över produktiva markområden. Alltför lätt har det gått att inte minst politiskt och på myndigheter besluta om sådana inskränkningar i markanvändningen att t ex ett lönsamt skogsbruk omöjliggörs. Min mening är att det i grunden är lika fel som att låta en del människor gå arbetslösa medan övriga överutnyttjas eller att bördig jordbruksmark läggs outnyttjad. Min tro är att det går att förena produktivt nyttjande med en god natur och miljöomsorg. Härför krävs då att föregående utredningar verkligen har som mål att finna den minsta möjliga inskränkningsnivån för att klara de mer kollektiva naturvärdena. Min slutsats blir således att även *miljöarbetet måste avkrävs kostnads-effektivt agerande*. Dessutom måste nyttjanderättshavarna eller markägarna i handling bättre visa att de tar sitt ansvar.

Ett natur- och kulturvårdsarbete som nästan bara genererar kostnader och minskat produktionsinriktat handlingsutrymme ofta baserat på politiska beslut om subventioner kan fungera i välmående samhällen men lever farligt i kristider. Sådana delar prioriteras tidigt bort till förmån för mer näralliggande frågor som sjukvård, omsorg och allmän försörjning om ekonomin sviktar.

Vi ser idag stora pågående globala skeenden som sinande oljetillgångar, klimatförändringar med extrema väder, ökad smittspridning i världen samt en vikande sysselsättning i västvärlden. Vart och ett av dessa hot har potential nog att få vårt nuvarande samhälle att skälva i grunden. Mark kan komma att bli en bristvara i takt med att fossil energi måste ersättas med bioenergi, att nu importerat sojafoder skall ersättas av hemmaproducerat kraftfoder och att vattenbrist i stora jordbruksområden i andra delar av världen reducerar den globala matproduktionen.

MAT 21:s KRITERIER FÖR EN HÅLLBAR LIVSMEDELSKEDJA

Naturresursmål

Fossil energi - utveckling mot ett oberoende

Kväve - optimerat utnyttjande av markens organiska kväveförråd

Fosfor - minimerat uttag ur ändliga lager

Tungmetaller - ingen anrikning i mark

Markstruktur - ingen irreversibel markpackning

Biologisk mångfald - bevara och förstärka

Vatten - tillgångsanpassad användning av yt- och grundvatten

Yttre miljömål

Kväveutsläpp - ingen förorening av luft och vatten

Fosforutsläpp - ingen övergödning av ytvatten

Bekämpningsmedel - inga rester i mark och vatten, utveckling mot oberoende

Växtbussgaser - utsläppen överstiger ej bindningen i marken

Medicinrester - inga rester i mark och vatten

Djuromsorg

Djuren - hälsa och naturliga beteende står i fokus

Djurfoder - har en sådan kvalitet att djurens hälsa befrämjas

Medicinering - djurhållningen utvecklas mot en minimal användning av mediciner

Etik

Produktionsmetoderna - accepteras av producenter och konsumenter

Produktkvalitet

Livsmedelsråvarorna - har egenskaper som ger goda och nyttiga livsmedel utan hälsovådliga föroreningar

Konsumenten

Konsumenten - känner trygghet vad avser livsmedlens säkerhet och kvalitet

Bonden

Bonden - är nöjd med sin sociala situation och exponeras inte oskäligt för hälsovådliga ämnen eller skaderisker i sin yrkesutövning

Ekonomi

Lantbruksföretaget - har en ekonomisk avkastning som ger motivation att fortsätta och utveckla företaget

Svenska jordbruksprodukter - är långsiktigt konkurrenskraftiga

Betesmarker i Sverige – biologiskt kulturarv att förvalta

Foto: Kill Persson

Kill Persson

Från tuvans högsta topp till sänkan nedanför är det möjligtvis ett litet steg för människan men ett desto större steg för växtligheten. Vegetation spänner från en torr hed med ljung (*Calluna vulgaris*) och kattfot (*Antennaria dioica*) till en fuktäng med stagg (*Nardus stricta*), hirsstarr (*Carex panicea*) och granspira (*Pedicularis silvatica*) på höljans botten.

Järnmölle - tusenårig betesmark

BETESMARKERNAS MOSAIK BLIR bärare av både biologisk mångfald och vår odlingshistoria. Just vegetationen i sig är ett biologiskt kulturarv genom de arter som funnit sin plats i landskapet tack vare det sätt, hävd, som människan skött sina marker på.

Ett fint exempel på en sådan värdefull betesmark i Halland är den vid Järnmölle som besöktes under NKF:s årsmöte 2006. Det äldsta kartmaterialet från Järnmölle visar att beteshagen då var en del av den vidsträckt utmarken som delades mellan flera byar och det är inte otänkbart att det finns en kontinuitet av mer än tusen års beteshistoria. Tusen år av mular och tramp som hela tiden sätter gränser och ger möjligheter för det levandes form.

Det historiska kartöverlägget med betesmarken i Järmölle, markerad med ett raster.

Artrikt med både gubbe och jungfru

BETESMARKER SOM DEN vid Järmölle är tillsammans med de få kvarvarande ängarna bland de mer artrika miljöerna i landet. Många av växtarterna här är sådana arter som lätt konkurreras ut på mer näringsrika växtplatser. Ogödslade fodermarker med sin ständigt återkommande störning i form av bete eller slätter ger förutsättningar för många olika arter att finnas. Vissa finns kvar i markerna tack vare en väl utvecklad jordstam som exempelvis svinrot (*Scorzonera humilis*) och slättergubbe (*Arnica montana*). Andra, som exempelvis granspira eller jungfrulin (*Polygola vulgaris*), är beroende av att hela tiden leva vidare genom nya små plantor som gror på hösten eller tidigt på våren. Det är markernas många olikheter, från torrt till fuktigt, från bar jord till en tät grässvål, från en sur till en basisk markreaktion, som ger denna mångfald i växttäcknet. Och med artrika grässvålar följer ofta artrika insekts- och svampmiljöer

Granspira (*Pedicularis sylvatica*) trivs i fuktiga ogödslade gräsmarker.
Foto: Kill Persson

En tuva på nätet

MARKERNA i Järmölle har uppmärksammats av natur- och kulturmiljövården i olika sammanhang, först av lokala botanister och senare i nationella inventeringar som Ängs- och Hagmarksinventeringen (1988-1992) och nu även i Ängs- och betesmarksinventeringen 2002-2004. Det senaste inventeringsresultatet

finns nu tillgängligt via Internet på adressen www.sjv.se/tuva. Här kan du med olika kriterier söka bland drygt 56 500 ängar och betesmarker runt om i Sverige. Är ditt intresse just flora kan du söka på marker med vissa arter eller vissa naturtyper (enligt Natura 2000) och det på kommun eller länsnivå.

Marker med kulturspår i form av hägnader, husgrunder, byggnader m m är möjliga att söka via databasen – det finns registrerat över 19 000 byggnader i ängs- och betesmarker över landet. Marker med värdefulla hagmarksträd som är särskilt grova eller hamlade är också sökbara. I inventeringen registrerades mer 52 000 hamlade träd. I Tuva kan du också finna olika typer av våtmarker, stränder och bäckar. Vidare finns här även information om vilka marker som är i behov av restaurering.

Ett giftemål via webben

ÄNGS- OCH BETESMARKSINVENTERINGEN GENOMFÖRDES av Jordbruksverket tillsammans med länsstyrelserna för att få ett bättre underlag för miljömålsuppföljning och annan fysisk planering. Även för den direkta rådgivningsverksamheten till de lantbrukare som sköter värdefulla ängs- och betesmarker är databasen Tuva användbar. Lantbrukarna kan direkt leta efter marker med höga värden att ha sina betesdjur på eller se om marker som de själv brukar kommit med.

Ytterligare en värdefull Internettjänst är sidan www.bete.se, där såväl marker som betesdjur annonseras mellan lantbrukare. Kombinationen av de båda webbsidorna gör det möjligt för såväl natur- och kulturvårdare som lantbrukare att "gifta samman" de värdefullaste markerna med betesdjur för att på så vis få den långa hävden att fortsätta.

Den ekonomiska drivkraften för brukarna är möjligheten att utnyttja alla de miljöersättningar som EU:s landsbygdsutvecklingsprogram erbjuder. Under en femårig åtagandeperiod förbinder sig brukaren att genom bete alternativt slåtter hålla igenväxningen borta. Markerna kan få ersättning i två olika nivåer beroende på det arbete och de kvaliteter som marken bär. I ersättningen finns även krav på att marken inte gödslas och brukaren får en skötselplan över marken till stöd för sitt arbete. Drygt 500 000 ha har ett sådant stöd i Sverige, och av dessa har ca 165 000 ha den högre nivån på ersättning.

NKF:s årsmöte 2006 på besök i Järnmölle med Kill Persson i centrum. Foto: Mats Folkesson.

Kulturlandskapet och EU:s jordbrukspolitik

Foto: Lena Berglund

Lena Berglund

Landskapet i Halland har påverkats av EU:s jordbrukspolitik i 10 år nu. Hur märks det ute i bygderna att ersättningar på många miljoner kronor tillförs jordbrukslandskapet och hur blir det i framtiden med det nya Landsbygdsprogrammet 2007?

FÖR DRYGT TIO ÅR SEDAN anslöt sig Sverige till Europeiska Unionen och därmed utformades helt nya ersättningar till jordbruket. Målet med jordbrukspolitiken är bland annat att förstärka den minskande gruppen jordbrukares lön och styra produktionen till de områden inom EU där man finner det önskvärt med jordbruksproduktion. För Sveriges del skrevs det in i förordningen att jordbruksmarken skulle minska med 30 %, det vill säga det infördes ett stöd till permanent trädesläggning av marker för att uppnå detta mål med en kraftigt minskad åkerareal. Till åkermarken utgick stöd för grödor beroende på odlad sort och nivån på ersättningen varierade med

region, till vallodling utgick stöd endast i slättbygden. För kulturlandskapets vård tillkom ersättning för skötsel av kulturmiljöer och ängs- och betesmarker. Fler speciella miljöstödet infördes som skydds-zoner vid vattendrag, stöd för minskat kväveläckage, stöd till ekologisk produktion, till anläggande av våtmarker och restaurering av betesmarker. Efterhand har dessa stöd förändrats och vissa andra har tillkommit. Den totala kostnaden för jordbrukspolitikerna 1995 i Sverige var 8,6 miljarder kronor, varav nationen själv stod för 50 %. Av totalsumman gick 2,2 miljarder kronor till miljöstöden. För Hallands bönder innebar det 337 miljoner kronor totalt varav 13 miljoner till kulturmiljöer och till ängs- och betesmarker 25 miljoner kronor. Fortsättningsvis kommer artikeln att behandla förhållandena i Halland med inriktning på miljöstöden, speciellt kulturmiljöstödet och ersättningen för skötsel av ängs- och betesmarker.

Miljöstödet

KULTURMILJÖSTÖDET ÄR ersättning för skötsel av landskapselement i eller i anslutning till åkermark: stenmurar, diken, fågator, brukningsvägar, åkerrenar, fornlämningar, smååkrar, alléer, småvatten, ängslador, hamlade träd, solitära träd, åkerholmar, husgrunder, röjningsrösen, brunnar, mägerhål, mm. Alltså sådana lämningar som ofta

mist sin funktion och framför allt är i vägen för dagens jordbrukande och redan har tagits bort i stora mängder. Dessutom har deras skötsel försumrats eftersom djuren mer sällan efterbetar på åkrar och åkerstubben bränns inte heller lika ofta längre vilket även svedde gräset längs murar och på åkerholmar. Ett exempel på minskningen av landskapselement är att det kan ha funnits mer än 8000 mägerhål i Halland på tidigt 1900-tal, idag återstår blygsamma 2600. En kraftig minskning var det 1978-1996 då ungefär 1000 mägerhål lades igen. De landskapselement som ännu finns kvar skall bevaras och skötas om genom att gräset slås vart år och sly invid dem tas bort vid behov, enligt kulturmiljöstödet. Landskapselementen har dessutom lagskydd i jordbruksmark genom biotopskyddet.

Kulturmiljöstödet infördes för att återskapa den kulturmiljö som funnits före 1940-talet, då traktorer och annan modernisering infördes som en del av utvecklingen mot en större specialisering av

En välkött miljö med trädgårdsgård, stenmurar och hamlade träd. Foto: Lena Berglund

gårdars produktion så att vissa enbart hade djurproduktion medan andra koncentrerade sig på spannmål. För kulturlandskapet har det inneburit att det efterhand vuxit igen runt stenmurar längs åkrarna då det saknas djur som efterbetar på många gårdar. Betesmarker övergavs av samma skäl, men betesmarkerna hade redan vid övergången till vallodling i slutet av 1800-talet börjat förlora sin roll som värdefull resurs för bonden.

När kulturmiljöstödet tillkom 1996 utformades det av de berörda centrala statliga verken ett system med poäng för meter alternativt antal. För att erhålla stöd krävdes olika mängd kvalificeringspoäng i slättbygd och skogsbygd. De oftare små gårdarna i skogsbygden behövde fler poäng än slättgårdar och hade därmed svårare att alls vara med. Konsekvenserna av detta system blev att en större andel av medlen gick till slätten, där framför allt alléer, märgelhålor, diken och kilometerlånga stenmurar erhöll en nödvändig skötsel men att de ofta mycket mer varierade och intressanta kulturmiljöerna i skogsbygden inte ens kunde kvala in. Initialt var det ett väldigt stort intresse från bönder för kulturmiljöstödet. Medlen tog slut, och nära en tredubbling av summan krävdes för att alla ansökningar skulle kunna beviljas. Året därpå sänktes ersättningen generellt vilket medförde att många bönder gick ur stödet i protest mot avtalsbrottet, så som de såg på åtgärden.

Ångs- och betesmarksstödet blev en fortsättning på det framgångsrika NOLA-stödet med stora förändringar avseende skötseln av gräsmarkerna. I det nya betesmarksstödet var det enbart färdigröjda marker som kunde få stöd. Det skapade en del problem eftersom det i den första stödperioden var bonden själv som skulle mäta upp och klassa marken. För stora arealer togs upp i ansökan och klassningen var ibland fel. Följden blev att många bönder fick betala tillbaka stöd efter kontroll. Trots detta är den sammanlagda arealen av betesmarker och ångar med ersättning större 2006 än före EU-stödets införande.

Överväxt källargrund. Foto: Lena Berglund

Förändringar av miljöstöden

KULTURMILJÖSTÖDET HAR under de tio år det funnits successivt förändrats till det bättre så att fler små gårdar kan få ersättning. Detta har skett genom att lägsta gränsen sänkts men samtidigt har ersättningen justerats ner för landskapselementen. Dessutom har skötselkraven minskats, till nackdel för kulturlandska-

pet. De första åren var kraven att sly och vissa träd togs bort vid behov, medan gräsväxten skulle slå varje år. Från år 2001 har kraven sänkts och det räcker med att ta bort vedväxter vid behov.

Betesmarksersättningen har däremot höjts efter hand och för skötsel av ängsmark med lieslätter är ersättningen fördubblad för att försöka öka arealen totalt. Men trots det kommer troligen inte miljömålet för år 2010 att uppnås. Miljömålet anger att de 100 hektar ängsmarker som fanns år 2001 i Halland skall öka med 100 % till år 2010. Restaurerbara marker med rester av ängsflora vet vi genom Ängs- och betesmarksinventeringen att det finns, men arbetsinsatserna är främmande för dagens bönder. Det krävs föreningar med specialintresserade som utför arbetet och så görs naturligtvis redan men det skulle behövas många fler av dessa föreningar.

Betesmarkernas skötsel gynnas möjligen av den ökade ersättningen men jordbruksstödet till djur har tagits bort och med sjunkande köttpriser och annat minskar antalet betande djur i Halland. Får på bete ökar medan nötboskapen minskar. Det leder till att marker betas mindre intensivt och en minskande areal totalt i länet blir följden. Det nya gårdsstöd som infördes 2005 har inneburit att bönder tar med så mycket mark som möjligt och positivt är att många ohävdade betesmarker åter har tagits i hävd.

Miljöstöden – till nytta för kulturlandskapets hävd?

AV DE TVÅ MILJÖSTÖD som främst påverkar kulturlandskapet är betesmarkernas skötsel troligen det viktigaste. Djuren är de bästa vårdarna av landskapet eftersom betning ger en jämn skötsel, både rumsligt och över säsongen, förutsatt att djurslagen är de rätta. Sambete med flera olika djurslag är det bästa om marken skall betas lika kortsnaggad över hela arealen. Men med tiden har möjligheten till flexibilitet inom stöden ökat och nu kan till exempel högt gräs inom små områden tillåtas om det kan sägas gynna fågellivet. Skötseln av ängsmarker med lie är viktig då vi vet att den skötseln kombinerad med efterbete ger den största artrikedomen av marker i vårt land. Det sägs att de nordiska ängarna är världens mest artrika naturtyp, något synnerligen viktigt att bevara och fortsatt hävda på rätt sätt. Betesmarksskötsel är visserligen näst bäst men antalet arter minskar i förhållande till ångar som hävdats med lieslätter.

**Djuren är de bästa landskapsvårdarna.
Foto: Lena Berglund**

Skötseln av landskapselement inom stöden sker oftast med maskinslätter eller röjsåg. Mer sällan blir skötseln utförd av betesdjuren vilket är sämre eftersom djuren är effektivare och mer miljövänliga. Stängsling är ju ett förhållandevis tidseffektivt arbete nuförtiden så det borde vara möjligt att i större utsträckning låta djuren efterbeta på åkern. Men med minskande djur är konkurrensen om betning stor och kanske bör naturbetesmarkerna prioriteras?

Särskilt subjektivt är en värdering av landskapets hävdnivå om man frågar de som arbetar professionellt med frågan, t ex jordbrukskontrollanter på länsstyrelsen. Några av dem har tillfrågats och de anser att kulturmiljöstödets krav på skötsel av kulturlandskapet märks och är påtagligt när de far omkring på små och stora vägar. Vad oinsatta lekmän i frågan anser har jag ingen uppfattning om. Kanske har någon undersökning gjorts, det är ju intressant att veta vad olika aspekter på miljö kan få kosta, vad de värderas till? Ett mått är ju ersättningsens storlek. För stenmurar är ersättningen 2,60 kr per meter och år, småvatten och hamlade träd skall skötas för 180 kr per år. Är det en rimlig nivå på stöd till skötsel? Eller skulle en mer riktad kulturlandskapsvård ge bättre resultat. Nu vardas vardagslandskap på initiativ av markägaren, ett komplement eller alternativ är riktad rådgivning till särskilda miljöer.

Fornlämningar i kulturlandskapet

AV MEDLEN TILL KULTURMILJÖSTÖDET går 1/90-del till skötsel av fornlämningar, ungefär 3 % av de kända fornlämningarna. Detta beror naturligtvis på att de flesta fornlämningar inte ligger i eller i anslutning till åkermark, men tillsammans med fornvårdens resurser är ändå en mycket liten del av fornlämningarna vårdade. Fornvård och miljöstöden når högst 4 % fornlämningarna.

Fornlämningar i välbetad hage.
Foto: Lena Berglund.

Miljöstöden i Halland

ANDELEN JORDBRUK med kulturmiljöstöd ökat från 25 % till 30 % (av totalt 4100 företag). De landskapselement som sköts är enorma längder och antal. Till exempel går ersättning till skötsel av 2450 km stenmurar, fördelat på de 2600 byar som finns i Halland blir det knappt en kilometer per by och det kan tänkas vara en femtedel av

alla stenmurar, en relativt stor andel. Av fornlämningarna nås endast några få procent av skötsel genom kulturmiljöstödet. Det är långt under förhoppningarna. Mer positivt är att vi nu har 26 kilometer fågator som vårdas, kunskapen om alla dessa var inte känd före miljöstöden. Dessutom vårdas 279 solitärträd, 449 hamlade träd och 1300 småvatten, inklusive märgelhålor.

Medlen som betalas ut för kulturmiljöstöd uppgick 2005 till 13 miljoner kronor. Till skötsel av betesmarker betalades 2005 ut 25 miljoner kronor. I Halland finns minst 18 000 hektar naturbetesmarker. Av dessa är cirka 6 000 hektar värdefull betes- och ängsmark. I länet finns dessutom drygt 700 hektar restaurerbar betesmark som inte alls hävdas idag.

En kvalitativ värdering av kulturlandskapets vård genom kulturmiljöstödet måste bli väldigt subjektiv. Åker man bil genom Halland på de stora vägarna längs kusten är upplevelsen att landskapet vårdas starkt. Stenmurarna löper långa och raka mellan stora åkerskiften och röjningsgraden vid murarna är stor. Detta bekräftas av stöden där en större andel av stödsumman går till de stora slättgårdarna. I landskapsbilden kanske till och med några träd och buskar saknas. Numera kan vi i Halland göra en regional tolkning av röjningen så att enstaka träd kan lämnas invid murar och andra landskapselement, så att det finns träd och buskar för fåglar att leva i och ett något mindre kalt landskap. På vägarna i inlandet är det svårare att uppleva det röjda kulturlandskapet från allfarvägarna. Det krävs avfart in till de små byarna för att uppleva det röjda kulturlandskapet som döljer sig bakom granskogsplanteringarnas täta mörker. Kan turister och allmänheten se något av detta?

För trots allt har de små gårdarna i inlandet mer av bevarade historiska lämningar. Hotet mot de små gårdarna är större på grund av olönsamhet och utflyttning där igenplantering med gran på åkermarken leder till den största förändringen. De viktigaste områdena för röjning ur turistiskt perspektiv måste kanske vara längs kusterna och där finns alla våra halländska strandängar som betas. Även längs de större vägarna i inlandet är skötsel av vikt för upplevelsen av ett kulturlandskap i den mån vägarna passerar inägor och inte som vanligast är, är dragna genom utmarken där främst granbestånd och mossmarker möter bilåkaren. För att förändra denna bild borde

Väl röjt område med renoverad skvaltkvarn, långt ifrån de stora vägarna. Foto Lena Berglund.

rådgivningsinsatser i framtiden riktas mot speciella miljöer som kan upplevas utan ansträngning, dvs kunna ses naturligt när vi skall någonstans. Riktade insatser bör naturligtvis också ta hänsyn till spridningsmöjligheter för den biologiska mångfalden så att tätheten mellan värdefulla betesmarker och ångar ökar. Spridningskorridorerna för djur och växter längs murar och diken är andra viktiga skötselåtgärder.

Miljöstöden i framtiden

ETT NYTT LANDSBYGDSPROGRAM kommer att börja gälla från 2007. När detta skrivs är det ännu inte beslutat i EU, så viss osäkerhet om detaljer råder ännu. Ett gårdsstöd är tillagt sedan 2005 som ger ersättning till jordbruksmark oberoende av produktion, men markerna måste hävdas. Miljöstöden kommer inte att förändras utöver en liten höjning av ersättningen till betesmarker och en sänkning av lägsta nivån för att kvalificera gården till kulturmiljöstödet, vilket är positiva åtgärder. Positivt är också att medel kommer att kunna ges till viss restaurering av överlopsbyggnader vilka knappast uppmärksammats alls i Halland tidigare, åtminstone inte med statliga medel. Utvecklade projektstöd kan bli till förmån för kulturlandskapets skötsel om bra idéer finns där syftet med stödet är att främja näringslivet, turismen och livskvaliteten på landsbygden. Till fördel för det skogbevuxna kulturlandskapet kommer stöd fortsatt att kunna ges till skötsel av natur- och kulturmiljöer där.

Foto: HG Karlsson

Gunilla Simonsson

En gammal karta har mycket att berätta. Men äldre kartor kan vara både svåra att tyda och dessutom ömtåliga att hantera. Lösningen på det hela är att göra ett historiskt kartöverlägg.

Bra till mycket

PROJEKTET MED ATT TÄCKA Halland med historiska kartöverlägg drivs av Länsstyrelsens Kulturmiljöenhet och inleddes i början av 1990-talet. För närvarande finns överlägg till sammanlagt 70-75% av länets yta.

Med hjälp av ett historiskt kartöverlägg kan man jämföra det nutida landskapet med det förgångna. Händelseförlopp kan rekonstrueras och analyseras och företeelser som varit spårlösa sedan länge kan lokaliseras och kanske närmare tidsbestämmas etc. Detta är värdefullt inte minst i den halländska kustslättens helåkersbygd där många strukturer och lämningar försvann under agrara revolutionen. Överläggen kan också användas vid analys av den biologiska kontinuiteten inom ett område eftersom markslag och ofta också trädäckning och trädslag anges på den historiska kartan.

Geometrisk avmätning av inägorna till fräsehemmanet Riskull i Breareds socken, gjort år 1775 av lantmätare Georg Marin. Åkrarna är rosafärgade med odlingsrösen utmärkta. Den fyråriga, kringbyggda gården syns i änden på den vita fägatan mot utmarken i väster. Ängs- och hagmarken beskrivs som stenig och ljungbevuxen och här finns också "Skog tillräckelig för hemmanets behof i gjerdet af björk och bok".

Det började med geometriska avmätningar

I STORT SETT VARJE GÅRD OCH BY med inägor (åkrar, ängar, hagar) och utmarker (skogs- och betesmarker) i Halland har karterats någon gång under 1600-, 1700- eller 1800-talet och över många områden finns flera historiska kartor. De äldsta, från slutet av 1600-talet och första halvan av 1700-talet, gjordes inte för att skifta eller dela upp mark utan de var oftast en ren undersökning av ett hemmans skatteförmåga, en geometrisk avmätning. De tidigaste tillkom i samband med Karl XI: s reduktion, som inleddes i början av 1680-talet och pågick drygt 20 år, och som innebar att staten och den enväldige kungen återtog jord och gårdar som tidigare någon gång under historien ägts av kronan. För Hallands del handlade det i många fall om hemman som några decennier tidigare förlänats olika adelsmän som tack för deras insatser i 1600-talets svensk-danska krig.

Dessa kartor, de flesta gjorda av lantmätarna Johan Söderling och Petter Wiichman, är ritade med brunt bläck och sällan färglagda men är ändå vackra och ofta välbehållna. De återger inägomarken med åker och äng mycket detaljerat till jordmån, hösort och -mängd per tunnland och även hur mycket träd av olika slag här växer. Utmarken, som i regel var samfällad mellan flera hemman eller byar, är mer översiktligt återgiven eller inte alls. Kartorna saknar protokoll och beskrivningen av hemmanets status är gjord direkt på kartbladet. Eftersom denna påverkade skattepenningens storlek är den innehållsrik men ofta något blygsam i sin uppskattning av hemmanets tillgångar i form av t.ex. timmerskog, fiskevatten och åker- och ängsmarkens avkastning.

ökade starkt i värde. Försäljning av tunnstäver, som höggs upp av allmogen ute i skogen, till städernas tunnbindare blev en mycket inkomstbringande näring och behovet av att dela upp bokskogarna på enskilda ägare blev i detta sammanhang allt större. Därför finns nu många fina och detaljerade gamla kartor över halländska bokskogsområden som skiftades under slutet av 1700-talet.

Laga skiftet

SKOGSBYGDERNAS ÅKER- OCH ÄNGSMARKER delades först när det mera genomgripande laga skiftet genomfördes, under andra halvan av 1800-talet och i en del fall in på 1900-talet. I detta skifte splittrades för alltid, på gott och ont, det ibland tusenåriga bebyggelsemönstret med en koncentrerad byplats, eftersom skiftets principer krävde att varje hushåll skulle ha alla sina ägor samlade i ett stycke, vilket ledde till att många gårdar tvingades att flytta ut från byns centrum. De kartor som gjordes inför laga skifte är oftast mycket detaljerade, inägor såväl som utmark, och mycket tacksamma att använda till kartöverlägg. Trots att de tillhör de yngre historiska kartorna ger de också mycket information om den äldre historien. Framförallt vad skogsbygden beträffar där topografin från början bestämt åker- och ängsformer, som sedan inte förändrats speciellt mycket genom sekulerna. Befintliga strukturer och namn som användes fortfarande på 1800-talet kan därmed också vara mycket gamla. Eftersom flera olika näringar, inte minst träd- och skogsbaserade, genom historien ofta betytt minst lika mycket som åkerbruket för den halländske bonden är också utmarkerna fyllda av marknamn som noterats i det oftast mycket omfattande kartprotokollet.

Som små konstverk

DE FLESTA AV de gamla kartorna är ritade i skala 1:4000. Att den färdiga kartan riskerade att bli stor och ohanterlig har ibland gjort att man dragit ner på skalan till 1:8000 men inte alltid. År 1801 karterade lantmätare Anton Brandberg inför storskifte hela den samfälliga utmarken till flera byar och hemman i Snöstorps och Trönninge socknar i skala 1:4000. Den hoprullade kartan, 4 meter lång och 1.5 meter bred, är en "praktpjäs" av sällsynt skådat slag.

En karta kunde också göras liten och fin, som den som Jacob Kanter ritade vid avmätningen "*uti slutet af Julii och början af aug. månader åhr 1756*" över Klevs, Guntofts och Brandshults beteshagar i Släps socken i norra Halland. Kartan är välbehållen, fint färglagd och rik på information och detaljer. Som pricken över i-et har han ritat en liten melankolisk gubbe i norrpilens kompass-

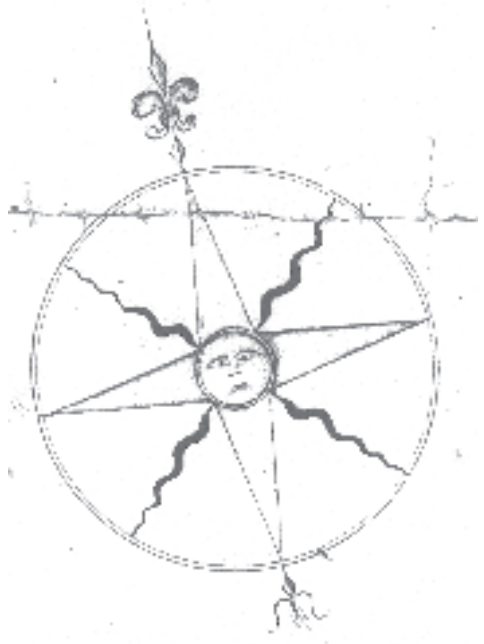

ros, kanske ett självporträtt. Ofta lyser de olika lantmätarnas person igenom, på ett eller annat sätt, på de gamla kartorna fastän de är ritade och färglagda efter ett bestämt schema.

En försvunnen dansk grop

IBLAND HAR MAN OCKSÅ markerat sådant som faktiskt inte hade behövts, som vid avmätningen 1724 av Lilla Rya i Långaryd socken, Hylte kommun. Här har lantmätaren, ett hundratal meter in på grannen Stora Ryas mark, ritat ut en grop som ortsbefolkningen visat honom och han beskriver den som **”en bola grefwen i emm ljungkulle tåmmeligen diup, berättas wabragjordi för dbe danske i förra ofredstider och fejd.”** I de dansk-svenska stridigheter som ägde rum på 1640-talet och som bl a slutade med att Halland övergick från dansk till svensk gränsprovins 1645, ägde en längre sammandrabbning rum just utanför Långaryds kyrkby. Kanske var gropen en form av skyttevärn grävd av svenskarna i samband med detta slag. På laga skifteskartan över Stora Rya från 1857 finns den kvar, benämnd som **”hålan i Furumoen”**. Nu är den borta för gott eftersom ett större område just här förvandlats till grustag.

Lantmätare Kanters kompassgubbe från 1756 – är det mästern själv som tittar fram?

Referenser

Larsson, Lars J. 1980. Svedjebruket i Småland. *Kronobergsboken 1979-80. Stenen-följeslagaren*. Utgiven av Kronobergs läns hembygdsförbund.

Larsson, Sven. 2004. *När hallänningarna blev svenskar: Ett dramatiskt nationalitetsbyte 1645-1720*. Nr 3 i Länsmuseet Halmstads skriftserie.

Simonsson, Gunilla. 2001. *Hallänningensskog: En dansk-svensk historia*. D-uppsats i historia, Göteborgs universitet.

Tollin, Claes. 1991. *Ättebackar och ödegården: De äldre lantmäterikartorna i kulturmiljövården*. Riksantikvarieämbetet.

Ekomuseum nedre Ätradalen – ån, naturen, kulturen och människorna

Foto: Arne Persson

Bengt Svensson

Begreppet ekomuseum började dyka upp i Frankrike på 1970-talet. I Sverige bildades det första, Ekomuseum Bergslagen, på 1980-talet. Halland fick sitt första och hittills enda 1996.

En lovande tioåring

EKOMUSEUM NEDRE ÄTRADALEN INVIGDES den 1-2 juni 1996 då en budkavel skickades genom området, besöksmålen fylldes av aktiviteter och länsrådet, länsantikvariern samt kommunråden invigningsstalade på olika platser. Tanken på att inrymma ett ekomuseum i nedre Ätradalen växte fram 1993 när HG Karlsson på uppdrag av länsstyrelsen i Halland inventerade möjligheterna till en utveckling av värdefulla kultur- och naturmiljöer i Hallands inland med tanke på besöksnäringen. Att valet till slut föll på just Ätradalen motiverades med att i Ätradalen fanns det aktiva människor, en livaktig

hembygdsrörelse, många bygdekommittéer och lättåtkomliga sevärdheter. Dessutom är Ätradalens natur- och kulturmiljöer till stor del klassade som områden av riksintresse.

Ätradalen har genom tiderna varit en viktig kommunikationsled in i inlandet. Längs de äldsta vägarna är spåren av flydda tider rikliga. Här hittar vi fornlämningar som t ex Hagbards galge, de äldsta kyrkorna och gästgivargårdar. En av dem som färdades på dessa gamla vägar under medeltiden var Bockstensmannen, vars sista resa slutade i en mosse nära Åkulla.

Ätran förenar

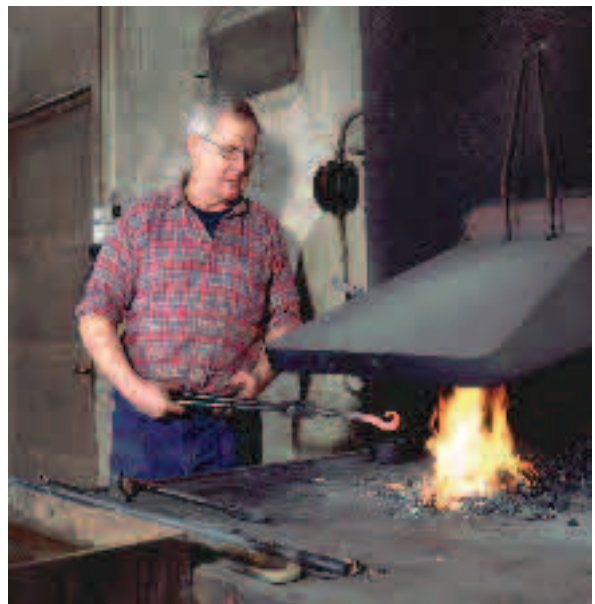
MÅNGA EKOMUSEER ÄR uppbyggda kring ett tema som Ekomuseum Bergslagen med järnhanteringen. Slående är att de flesta svenska ekomuseerna har anknytning till vatten på något sätt. Så även Ekomuseum nedre Ätradalen där Ätran och dess dalgång är ryggraden. Vi har däremot inget speciellt tema utan det är det geografiska området som är vår avgränsning. De socknar, upp till Svenljunga, där huvuddelen av vattnet rinner ned mot Ätran omfattas av Ekomuseum nedre Ätradalen. Dessutom ingår delar av Suseåns dalgång, då den sedan urminnes tider varit en del av vägen in i Ätradalen.

Ekomuseet växer

EKOMUSEUM STARTADE med 52 besöksmål 1996, idag tio år senare omfattar det 71 besöksmål. Under åren har några besöksmål försvunnit av olika anledningar, men många andra har tillkommit, fr a i de innersta delarna av Ätradalen.

Falkenberg står för merparten av besöksmålen men såväl Svenljunga, Varberg samt Marks kommuner bidrar med några. Många besöksmål har utvecklats mycket sedan starten. Åstad Gård har förvandlats från ett ekologiskt lantbruk till att bli en mindre upplevelseindustri och ett bra exempel på den utveckling som jordbruksnäringen genomgår. Flera nya besöksmål har etablerats med stöd från Ekomuseet, driftiga entreprenörer och skickliga hantverkare har tillkommit och inte minst hembygdsföreningarnas gedigna arbete har lyfts fram.

**Per Anders Lorick,
fjärde generationen
smed i Vessigebro.
Foto: Arne Persson.**

Det finns gott om
fornminnen i
Ätradalen.
Länsantikvarie
Mats Folkesson vid
Hulta hällkista.
Foto: HG Karlsson

Det lokala engagemanget är centralt

EKOMUSEETS VIKTIGASTE UPPGIFT är att sprida kunskap om den egna naturen, kulturen och historien. Detta gör vi framförallt genom de informationsskyltar som finns på många av besöksmålen och de kunniga människor som finns på plats och som kan levandegöra besöksmålen med sina berättelser. Det går aldrig att komma ifrån att hur bra informationsskyltar man än producerar så är det personliga mötet oöverträffat för att sprida kunskap. Den lokala förankringen och det lokala engagemanget spelar en avgörande roll för ekomuseernas möjligheter att lyckas i sin uppgift. Hembygdsföreningar, bygderåd och entreprenörer i Ätradalen spelar en viktig roll för att ge besökarna, oavsett om de kommer från närområdet eller långväga ifrån, en positiv bild av Ätradalen.

Drivs lokalt, men finansieras kommunalt

ETT STORT STEG i Ekomuseets utveckling togs 1998 när en Intresseförening bildades och den tog över ansvaret för driften av Ekomuseet. Föreningen har en deltidsanställd intendent som svarar för marknadsföring, samordning och utveckling av verksamheten. För

Ekomuseets grundfinansiering står idag Falkenbergs och Svenljunga kommuner samt kulturmiljöenheten på Länsstyrelsen Halland. De 71 besöksmålen erbjuder varje år ett stort utbud av arrangemang och aktiviteter. På våra två Ekomuseets dagar samordnas detta och presenteras i ett gemensamt utbud som lockar många besökare. Varje vår och höst arrangeras en vandring någonstans i området där vi försöker sprida kunskap om platsen och det som finns i omgivningarna. Vi arrangerar även föreläsningar, berättarkvällar och försöker delta i en del större arrangemang som Kulturhusens dag.

Nu fick vi stryk av dansken igen!

I ÅR TILLKOM ett nytt stort evenemang i området, Slaget vid Axtorna 2006. Ett av de största slagen under det nordiska sjuårskriget utkämpades på heden vid Axtorna 1565. Inte mindre än 20 000 soldater drabbade samman varav 4 000 stupade. Vid evenemanget återuppspelades en liten del av slaget, slagfältet skyltades upp, arkeologiska fynd visades, tidsenlig musik framfördes och marknadsknallar sålde medeltida föremål. Utan att ge avkall på autenticiteten levandegjordes ett historiskt skeende i ett samarbete mellan hembygdsföreningen, historisk och arkeologisk fackkunskap och det lokala förenings- och näringslivet samt med stöd från kommunen, regionen och den lokala banken. Publiken strömmade till, drygt 5000 personer besökte platsen under två dagar. Endast under själva slaget 1565 har mer människor vistats på denna plats. Arrangemanget kan ses som ett skolexempel på hur ett arrangemang i ett Ekomuseum ska växa fram och genomföras.

Detalj från Stefan Gustafssons illustration på informationsskylten om slaget vid Axtorna.

**Höstena källa – en artesisk källa med flera sägner.
Foto: HG Karlsson**

Sandmarker och konsten att lära om

Foto: Kill Persson

Kill Persson

Under flera hundra år var sanden ett gissel för dem som bodde nära den halländska kusten. Mycken möda lades ner på att binda sanden. Idag är problemet det omvända. Släpp sanden loss – för blommor och bins skull!

Flygande sand ställde till problem

SANDEN HAR VARIT en del av Hallandskusten allt sedan isen drog sig tillbaka för ca 13 000 år sedan. Sandflykten har under olika perioder varit mer eller mindre påtaglig beroende på hur människan har använt landskapet. Problemen kring den rörliga sanden utifrån ett mänskligt perspektiv var som störst under tidigt 1800-tal då omkring 4 000 ha beskrevs som flygsandsfält. I stort sett alla sandfälten låg på utmarker som nyttjades som vidsträckt betesmarker av närbelägna byar.

Nya perspektiv

SANDFLYKTTENS HISTORIA tecknas i södra Sverige skarpt och tydligt. Utifrån en sådan eländesbeskrivning står det djupt i vårt medvetande att vara aktsamma om dynerna så att inte sanden på nytt släpps loss över jord och gård. Men stämmer denna beskrivning i början av 2000-talet? Försöker vi istället se sandmarkerna inte bara ur perspektivet som försörjningsmarker av livsmedel utan även som försörjningsmarker av biologisk mångfald och sociala värden blir bilden en annan och bredare.

När våra kunskaper om sandmarker ökar kan vi konstatera att det finns en mängd olika naturvärden framförallt knutna till insekter där flera arter är beroende av bar sand på så kallade sandblottor, det vill säga mer eller mindre vegetationsfria sandytor. Även flera svampar och kärlväxter har också sina förekomster i den mosaik mellan bar sand och gles vegetation som verkar vara en sådan positiv ingrediens i dynlandskapet. En paraplyart, dvs en art vars livsmiljö spelar stor roll även för andra rödlistade eller sällsynta arter, som fågeln fältpiplärka (*Anthus campestris*) trivs alldeles utmärkt i ett sådant dyn-

landskap. Den gynnas av mosaiken där den på solvarma sandfläckar snabbt springer ifatt sina byten i form av flugor, steklar och spindlar. Fältpiplärkan har minskat kraftigt under de senaste 25 åren och orsakerna till detta är säkert flera där såväl häckningsmiljöer i Sverige såväl som övervintringsplatser söder om Sahara spelar roll.

Andra viktiga arter är de många solitära bin som nyttjar sandmarkerna. De är beroende av såväl varma sandskärningar för sina bogångar såväl som blommande kusthedar med arter som kärringtand, blåmunkar och backtimjan. Att stärka närvaron av blommande örter för pollen och nektar är en viktig åtgärd för att få rikare sandmarker.

Fältpiplärka, dynlandskapets paraplyart. Foto: Benny Holmqvist.

Fram med tändstickan...

FÖR ATT STÄRKA KVALITÉN bland sandmarkerna behövs fler olika åtgärder, åtgärder i form av småskalig markstörning i kombination med bränning och återkommande röjningar. Alla dessa fenomen förekommer mer eller mindre ofta i den hävd som förr rådde på utmarkerna. Djuren höll tillbaka högre vedväxter, ris och låga buskar samlades som bränsle, ett system av färdvägar gick fram och tillbaka över sandmarkerna och skapade blottad sand. Återkommande bränningar för att förbättra betet svepte över gräs och sandhedar tidigt om våren. Idag är hävden helt avstannad och om det därtill läggs att vi i sydvästra Sverige har ett kvävenedfall om ca 15 kg/ha/år så blir landskapsomvandlingen dramatisk, igenväxningen bara tilltar och tilltar.

...och grävmaskinen

I SANDDYNSRESERVATEN har vi nu börjat med att aktivt gräva bort ris och buskvegetation av björk (*Betula*) och al (*Alnus*) samt ljung och kråkbär (*Calluna* och *Empetrum*). På så vis skapas åter dynsänkor med bar sand. Under vinterhalvåret är markfuktigheten hög och här skapas speciella livsmiljöer för mossor, svampar och kärlväxter som exempelvis strandlumner. I dynlandskapet sprider sig även vresrosen (*Rosa rugosa*) som ursprungligen kommer från nordöstra

Det behövs rejäla tag i dynerna, här grävs igenväxningen bort.
Foto: Kill Persson

**Mellan glesa strån i den yttersta dynen trivs svampen dynspröding (*Psathyrella ammophila*).
Missgynnad enligt svenska Artdatabankens kriterier
Foto: Kill Persson**

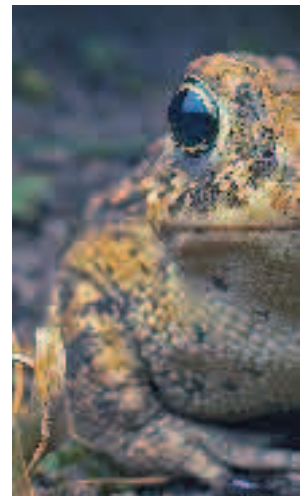
Asien och Alaska. Växten har ett stort omfattande rotsystem och är konkurrensstark, den tränger helt enkelt bort många andra växtarter som hör hemma i den strandnära miljön. För att få bort stora ruggar av vresros har vi använt grävskopar som sållat igenom sanden för att ta bort alla rötter, rötterna går på sina ställen ner till 3 m. Fördjupningen efter rosorna blir till solvarma gropar för sandbin och andra värmeälskande insekter.

Inte okontroversiellt

RADIKALA ÅTGÄRDER SOM KRÄVER grävmaskiner i dynerna går inte obemärkta förbi. Det är som alltid viktigt att vi informerar och förklarar för närboende och besökare i våra reservat. Alla som varit längs kusten minns uppmanande skyltar kring vikten att vara akt-sam om dynerna och många har genom "god uppfostran" fört detta vidare till sina barn -att man inte ska hoppa och springa i sanddynerna -det är kanske just det som behövs!

I takt med att nya informationstavlor kring dyner och sandmarkers naturvärden kommer på plats hoppas vi att få fortsatt förståelse för att dynlandskapet inte förblir likadant bara av sig självt. I Laholms kommun pågår en spännande samverkan mellan närboende och kommunen kring ett kommande kommunalt naturreservat. Det visar sig att den lokala historien är full av egennamn på det som förr varit öppna solvarma sandgropar, idag är samma platser kringgärdade av tall och björk. Detta minne blir en stark och tydlig utgångspunkt för röjningsarbetet såväl med handredskap som med större insatser.

Så, när sanden nu, på några få platser åter börjat röra på sig så säger vi; se så skönt sanden ryker...

**Ge strandpaddan (*Bufo calamito*) en ny chans!
Foto: Krister Hall**

Fjärås bräcka – hedens comeback

Foto: Krister Larsson

Krister Larsson

Fjärås Bräcka är en mäktig israndsbildning som ligger tvärs över Lygnerns dalgång. Bräckan är även ett naturreservat och sedan ett par år tillbaka finns här ett fint litet naturum.

Ett istida verk

BRÄCKKAN BILDADES vid inlandsisens kant för drygt 14 000 år sedan. Den ingår i ett mäktigt stråk med israndbildningar, kallat Göteborgsmoränen, som löper genom den halländska skogsbygden. Från bräckans krön kan man se långt över sjön Lygnern, Fjärås-slätten och Kungsbackafjorden.

Fortida hedar

UPPE PÅ BRÄCKANS KRÖN går ett forntida färdstråk och markerna är rika på fornlämningar. Mest känt är det mäktiga gravfältet vid Li med bland annat 127 resta stenar, troligen från vikingatiden.

Ett ljunghedslandskap började sannolikt växa fram på Fjärås bräcka redan för flera tusen år sedan och ett kopparstick från 1752 visar ett öppet landskap med spridda dungar av träd. Den äldsta kartan från 1823 visar att det på krönet och västsidan fanns ljunghedar med flera vägar och grustäkter.

Naturresept sedan 1976

MOT SLUTET AV 1800-TALET inledde Statens Järnvägar en storskalig grustäkt i västslutningen och ljunghederna såddes med tall. Intresset för att exploatera de stora grustillgångarna ökade sedan alltmer, vilket väckte starka protester. Efter decennier av diskussioner om bräckans framtid avsattes området som naturresept 1976 med syfte att återskapa ljunghedslandskapet.

Hedlandskapet restaureras

UNDER STORMEN 1969 blåste planterad tallskog på höjdpartierna (Svalhögen) omkull och området kalthöggs. När reservatet bildades 1976 inhägnades ett 12 hektar stort hygge som betades med får. Stora röjningsinsatser gjordes därefter för att hålla efter ett rikligt uppslag av stubbskott från ek.

I boken *Restaurering av ängs- och hagmarker* utgiven av Naturvårdsverket 1991 konstateras att "man efter 12 år med fårbeta och omfattande röjningar på bräckans västsida inte bara kommit särskilt mycket närmare målet att forma en ljunghed. Hyggeskaraktären finns fortfarande". Krustätel dominerade helt och ljunghedplantorna var få i två provrutor som undersöktes 1976 och 1988.

Korna gynnar ljungheden

2004 HADE HYGGESFLORAN ersatts av en fin ljunghed där ljungheden var väl spridd i rutorna. Antalet kärnväxter hade ökat från sex till nitton med nya växter som ärenpris, gråfibbla, svartkämpar, blodrot, hagfibbla och gullris. Ekarnas stubbskott hålls numera nere bättre av betesdjuren. Huvudorsaken till den positiva utvecklingen är sannolikt att området sedan drygt tio år tillbaka betas av nötkreatur istället för får.

Deltagare på NKFs årsmöte lyssnar med njutning på ett föredrag om Fjärås bräckas geologi.
Foto: Mats Folkesson.

Skotsk höglandsboskap. Foto: Krister Larsson

Skotsk höglandsboskap går på heden året runt och trampslitage är stort med talrika grusblottor. Detta har skapat gynnsamma förhållanden för ett rikt insektsliv. Det hårda betestrycket under restaureringsfasen kan ha varit gynnsamt, men nu är det troligen bättre för hedens fauna och flora med ett lägre betestryck.

Hedlandskapet utökas

HEDARNA HAR STEGVIS utökats norrut på bräckan och grov ljung har bränts vid några tillfällen. Under 2004 gjordes större avverkningar av tallskog i centrala delen av bräckan, vilket väckte blandade känslor hos besökarna. På sikt kommer det storslagna ljunghedslandskap som nu växer fram att bli en stor attraktion och att gynna en rik mångfald av växter och djur.

Flora och fauna

PÅ DE BETADE HEDARNA finns delvis en örtrik flora med arter som jungfrulin, åkervädd, gökärt och käringtand och delvis en mer fattig ljungvegetation. I den norra delen av bräckan finns hedar och ängar som hålls öppna genom röjning och slåtter och här finns en stor blomsterprakt med arter som ängsvädd, prästkrage, backsippa, tjärblomster, bockrot och gulmåra.

Backsippa. Foto: Krister Larsson

Över hedarna hörs åter trädlärkans sång under våren och insektslivet är myllrande med många sällsynta och rödlistade arter. Under 2003 inventerades gaddsteklar inom ljungheden på Svalhögen och hela 98 arter hittades. Under inventeringen påträffades även den sällsynta getingrovflugan, som lever på dyngbaggar.

De viktigaste orsakerna till det rika insektslivet är sannolikt att: - Ljungheden, med markstörning i form av äldre vägar och täkter, har lång kontinuitet. På många andra hedar är markstörningen alltför svag med brist på boplatser för marklevande arter.

- Delar av heden har ett gynnsamt klimat genom lövridåer och enbuskage som skapar lä och värme. Många hedarter lever här nära nordgränsen av sitt utbredningsområde.

- Det finns blomsterrika slättermarker och kantzoner i nära anslutning till heden.

- Enar och ekbuskar erbjuder ett rikare utbud av bytesdjur för bl a vägsteklar, som lever på spindlar, jämfört med en helt kal ljunghed.

Sällsynta steklar

FJÄRÅS BRÄCKA TILLHÖR de mest värdefulla lokalerna för gaddsteklar i Västsverige och exempel på rödlistade arter är väddsandbi, guldsandbi, stor spindelstekel och myrstekeln *Tiphia minuta*. Under 2003 hittades även rovstekeln *Crossocerus exiguus* som ny för landet. Det är en värmekrävande art som gräver sitt bo i störd, vegetationsfri mark och föder upp sin avkomma på bladlöss.

Gaddsteklarna, med 750 svenska arter, är en högt specialiserad djurgrupp med många skilda livsformer och lämpar sig väl för uppföljning av skötselåtgärder eller som underlag för att göra naturvärdesbedömningar.

Guldsandbiet
(*Andrena marginata*)
gynnas av naturvårdsåtgärderna i Fjärås bräcka.
Foto: Krister Hall

Bild ovan:
Flygbild över
Fjärås bräcka med
sjön Lygneren till
höger.

Bild nedan: Fjärås
bräcka naturum
från luften.

Foton:
Bergslagsbild

Naturum - en port ut i naturen

I JUNI 2005 invigdes naturum Fjärås Bräcka med utställning om bygdens natur och kulturhistoria samt ett café. Besökaren skall få tips om vad som händer i naturen just nu och utanför husknuten startar naturstigar som visar vägen.

Personalen på naturum ordnar även en mängd aktiviteter som guidade promenader, svamputställning, "sopp- och sägenkväll" och "bygg din egen fågelholk". De tar emot mängder med skolklasser som på detta sätt får ett levande möte med geologi, forntid och landskapsvård.

Naturvårdseffekter av fornvård

Foto: Bengt Johansson

Bengt Johansson

Länsstyrelsen i Hallands Fornvårdsprogram, som varit igång sedan slutet av 1960- talet, har inte bara som resultat att länets forntida historia tydliggörs, på köpet får man också positiva naturvårdseffekter, främst vad det gäller flora men även insektsliv.

Slåtter på de dödas högar

NÄR ETT VÄRDOMRÅDE befinner sig i god hävd handlar skötseln i huvudsak om slåtter. Denna åtgärd har i stort sett samma resultat som det gamla ängsbruket även om lien har ersatts av grästrimmer och slåttermaskin. Fortfarande går det till så att gräset slås av, samlas upp och fraktas bort, vilket på sikt magrar ut marken och gynnar hävdberoende arter. Även på objekt där bete kombineras med slåtter får man ett liknande resultat, eftersom detta många gånger är det sätt som markerna använts på sedan hundratals år tillbaka, innan det moderna jordbruket med konstgödning och vallodling

Foto: Bengt Johansson

började. På en del gravhögar kan det till och med finnas kvar flora sedan bronsåldern, vilket förre länsantikvarien Lennart Lundborg beskriver i tidskriften "I Halland" nr 2, 2005.

Planering gynnar ängsfloran

GENOM VÅRA SKÖTSELÅTGÄRDER kan vi bevara och utveckla detta biologiska kulturarv. Ett sätt att göra det är att anpassa tidpunkten för slåtter så att det gynnar arterna. Eftersom vården av fornlämningar samt att tillgängliggöra dessa är det primära målet, har vi på fornlämningsområde Raä 25 i Holm (Vårdobjekt 103, Fastarp 2) löst detta genom att på högsommaren endast slå gräset på de i objektet ingående gravhögarna samt på en meterbred stig igenom området. På så sätt kan man styra runt besökare och hindra att ängen blir nertrampad. Tidigt på hösten, i september/oktober kommer man sedan tillbaka och utför slåtter på hela området. Orsaken till, men också följderna av, den sena slåttern är den mycket rika och speciella flora som finns där. Denna typ av skötselåtgärd blir lite omständligare än den ordinarie, där vi bara besöker ett objekt en gång per säsong, men det uppvägs mer än väl av den stora nyttan för arterna.

Denna anpassning utförs endast på ett mindre antal vårdobjekt. På andra områden uppnås samma effekt genom att bara utföra vården år efter år. På några som vårdats kortare tid märks ännu inga sådana resultat.

Det vimlar av fladdrande vingar

DEN TYDLIGASTE INDIKATIONEN på nyttan för insektslivet är det stora antalet dagfjärilar som samlas på vårdobjekten i slutet av augusti och början av september. Detta händer på områden med mycket ängsvädd, åkervädd och gullris. Vid exempelvis domarringarna i Virshult kunde man sensommaren 2004 och 2005 på en yta av cirka 300 m² uppleva hundratalet fjärilar av arterna påfågelsöga, nässelfjäril och pärlmorfjäril. Ett liknande vårdområde i Holm hyste samma arter men även enstaka exemplar av bastardsvärmare och guldvinge. Botaniker och entomologer kan säkert finna många fler intressanta arter.

Påfågelsöga vid Virshult. Foto: Bengt Johansson

Gnag av fårskallar gav vaxiga svampar

GRAVFÄLTET HÖGABERG I GRIMETON har tidigare betats av nötkreatur och betesdriften har här utvecklats en fin flora med bland annat backsippa. Efter ägarbyte betas området nu med får och på hösten kommer ett arbetslag och kompletterar med slåtter. Sent på hösten 2005 hyste Högaberg en stor rikedom av vaxskivlingar vilka är en grupp svampar som brukar uppträda i välhävddade ängs- och betesmarker. Hur bytet av betesdjur påverkar florans återstår att se efter några säsonger, men klart är att bete är en av de bästa metoderna att utföra fornminnesvård.

Grönvit nattviol (t.v.) och scharlakansvaxskivling (t.h.). Foto: Bengt Johansson

Tunnstavshuggning i halländska bokskogar

Foto: HG Karlsson

Gunilla Simonsson

”Här var äfven ett oräknelit antal dels lofliga dels olofliga stubbar, äldre och senare, hvarevid stora högar syntes af spån efter Tunnestafs hygget som äfven här börjat idkas och torde nog ej varit ibland de sämsta träden som nedtagits”

Citatet är hämtat ur ett protokoll som fördes av Johan Magnus Polheimer, fänrik i kungliga flottan, då han i början av 1790-talet besiktigade de halländska kronoskogarna på jakt efter ek-, bok- och talltimmer till skeppsvirke. Skogsmarkerna dominerades vid denna tid av bok och ek med mest ek på inägorna och mest bok i utmarksskogarna och Polheimer, som under ett par års tid genomkorsade det halländska landskapet från norr till söder, noterar överallt spår efter en verksamhet som under andra halvan av 1700-talet ganska plötsligt blivit en mycket lönsam näring för allmogen, nämligen tunnstavshuggning i bokskogen. Att både ek och bok var regale, kronans egendom, betraktades sällan som något moraliskt eller praktiskt hinder i sammanhanget.

Träkärll av stavar hophållna runt en botten med vidjor har i Europa använts sedan bronsåldern och långt fram i 1900-talet. Att tunnan med sina två bottenar och bukiga form för cirka 2000 år sedan vidareutvecklades inom denna teknik, hängde förmodligen ihop med att medelhavsländernas vinbryggerier behövde täta kärll som tålde transport bättre än vad lerkrukorna gjorde. Den nordiska tunnbindingens genombrott var i sin tur en effekt av medeltidens sillfiske. Från 1200-talet till 1400-talet dominerades den nordiska handeln av fisket utanför Skanör och Falsterbo och sillen saltades in i täta, noggrant måttgivna tunnor för vidare transport över Västeuropa. Materialet var bok från den omgivande regionen och fisket omsatte vissa år upp emot 300 000 tunnor saltad sill. I "Den skandinaviska bokskogens biologi" beskrev Bertil Lindquist hur den ständiga stavhuggningen hade en förödande effekt på bokskogen på båda sidor om Öresund, både längs kusten och i inlandet.

Sillen går till i Bohuslän

Mot medeltidens slut miste den skånska sillen sin stora betydelse och istället antog det bohuslänska fisket betydande proportioner, med början år 1556 då stora sillstim plötsligt uppenbarade sig nära invid kusten. Marstrand blomnade upp som ett "guldrushens" centrum och sillfisket blev återigen mycket lönsamt eftersom det en längre tid rått sillbrist i hela Europa. Perioden varade i drygt 25 år och vissa år producerades upp emot en halv miljon tunnor insaltad sill. Av överskott och rensrester kokte man tran till lampolja, tvål, livsmedel med mera, som också förpackades i 100 000-tals boktunnor årligen. Trankokningen krävde också mängder med bränsle, mest bokved och 1500-talets sillfiske gick mycket hårt åt bokskogarna i Bohuslän och norra Halland. Den allmoge som vant sig vid tunnstavshuggning som en lönande näring kunde dessutom fortsätta med detta under 1600-talet också eftersom tunnstäverna nu blev en eftertraktad exportvara.

I början av 1750-talet kom sillen tillbaka till Bohusläns kustvatten, nu för att hålla sig kvar i drygt 70 år och denna fiskeperiod, beskriven bl a av Olle Nystedt i "Sillen i Bohuslän", kom att bli den mest omfattande någonsin på Västkusten. Samtidigt var de närbelägna skogarna uttömda på råmaterialet till silltunnorna, de största, rakvuxna timmerbokarna, och en febril verksamhet inleddes därför överallt i de halländska bokskogarna. Först i norr men allt eftersom tiden gick fortsatte huggningarna som en timmerfront allt längre söderut genom landskapet och återigen producerades 100 000-tals silltunnor om året.

"Kubbe" i genomskärning. Stäverna högs radiellt, "efter agnen". Klyvningen följde sedan träets fiberriktning och tunnorna blev därmed så täta som möjligt. Från 1600-talet var standardmättet på en silltunna 126 liter och den vägde 113 kilo.

Timmerbogar på Hallandsås. Till silltunnstävorna fälldes kraftiga rakvuxna bogar som sågades upp i "kubbar". Dessa höggs i sin tur upp i stavämnena som buntades för vidare transport till tunnbindare i städerna eller vid fiskeplatserna.
Foto: Gunilla Simonsson

Det stora sågverket i Öströö

Landshövding Arvid Silfverskiöld berättar i sin ämbetsberättelse till riksdagen 1769 om tunnstavshuggningen som en etablerad och betydelsefull allmogenäring som han inser är av stor nationalekonomisk betydelse. Samtidigt är han orolig för dess negativa inverkan på den halländska bokskogen och i sammanhanget berättar han entusiastiskt om att grosshandlare Arvidsson på Öströö säteri i Dagsås socken i mellersta Halland nyligen inrättat en mycket modern såganläggning i två våningar och med hundratals sågblad för att massproducera sågade silltunnstäver. Dessa menade han var på alla sätt att föredra framför de huggna, framför allt för att fler stäver kunde tas ur en stock till *"ansenlig skogs besparing"*.

Anders Gustaf Barcheus, som några år senare reste genom Halland berättar också, i "Underättelser angående landthushållningen i Halland", med stor förtjusning om det stora sågverket i Öströö som kan såga stäverna *"både efter agnet och flasken"* (både tvärs över och längs med årsringarna). Sågen ratar inte heller *"krokuga trån"* och Barcheus beskriver här, helt oavsiktligt, det som skulle visa sig vara sågningens akilleshäla. Eftersom sågen inte tog hänsyn till eventuella svagheter i virket som kvistar eller krokighet och inte heller följde virkets fiberriktning som yxhugget gjorde så läckte silltunnor av sågade stäver ganska ofta, även om tunnbindaren gjort ett klanderfritt jobb. Arvidsson fick därför ganska snart problem med att avyttra sina tunnstäver, fastän de var billigare än de handhuggna och vid mitten av 1780-talet, när sillfisket längs Bohusläns kust nådde sin absoluta topp, var sågverket i Öströö redan nedlagt.

Svårt att stävja bönder

De halländska bönderna fortsatte däremot med sitt lönsamma hantverk och överjägmästare Magnus Brummer gav i ett brev till landshövding Otter 1777 en förtvivals beskrivning av hur svårt det var att kontrollera och stävja allmogens självsvaldiga och flitiga huggande av både tunnstäver och bokved till försäljning. Folk *"går värjemåls ed"* menade han, vilket innebar att man högg på varandras skogar för att sedan hålla varandra bakom ryggen, och han beräknade att böndernas försäljning av tunnstäver i städerna var minst tio gånger så stor som den hade kunnat vara om alla huggningar gått lagligt till. Brummer avslutade brevet med att tala om att han inser hur värdefulla de halländska bokskogarna är för kronan och häri ligger sannolikt också anledningen till att de skogliga tjänstemännen inte givits större befogenheter i sammanhanget - sillfisket stora nationalekonomiska betydelse med tunnstavshuggningen som en direkt

förutsättning. Om man från allmogens sida inte längre såg huggningen som lönsam skulle detta naturligtvis också få betydande negativa konsekvenser för landets ekonomi och i början av 1790-talet reagerade myndigheterna istället med att lätta på restriktionerna angående boken.

Många skiften i bokskogen

Något som ytterligare understryker bokens ökade värde vid denna tid är de många skiften till enskilt ägande som görs i de halländska bokskogarna under andra halvan av 1700-talet och början av 1800-talet. De tidigare samfälliga skogarna, som haft sitt största värde som betesmarker för ollonsvin och nötkreatur där delägarna framför allt hämtat brännved i bokhulten, fick nu ett utökat värde i de stora tunnstavsbokarna. Eftersom man insåg att här fanns stora pengar att tjäna uppstod en konkurrenssituation som löstes genom att man delade upp bokskogarna efter trädens kvaliteter. Dock nämns inte stavhuggningen i något skiftesprotokoll, förmodligen för att det var en laddad fråga i sammanhanget.

Bonden hugger hellre än sår

Även den andliga överheten uttrycker sin oro över tunnstavshuggningens negativa effekter. Prosten Pehr Osbeck i Hasslövs socken beklagade sig i sin "Beskrifning öfwer Laholms prosteri" över att silltunnorna under slutet av 1700-talet "*hindrat mången åkerman från sin rätta näring*." Han upplyser också om att bönderna, efter att ha avytrat stäverna i staden, ofta sågs "*komma tillbaka sofvande i vagnen, utan att hålla i tömmen, som tycks utmärka, att de icke hade alla penningarna med sig hem*". Ett par decennier senare berättar prosten Sven Peter Bexell i "Hallands historia" från 1819 om att den halländske skogsbon fortfarande, sin vana trogen, mest ägnar sig åt tunnstavshuggning istället för att sköta sina åkrar.

Tomma tunnor på export

Sillen drog sig under 1820-talet drog sig allt längre ut till havs och den bohuslänska fiskeperioden tog därmed slut men detta innebar inte att allmogen slutade hugga tunnstäver utan nu exporterade man istället, både stäver och färdiga tomma tunnor, till den norska västkusten dit sillen hade förflyttat sig. Under den allmänna lågkonjunktur som rådde under 1850-talet var tunnor och stäver under långa perioder det enda som skeppades ut från de halländska hamnarna, samtidigt som myndigheterna fortsatte att varna för dess skogödande effekter.

Lars-Börje Nilsson binder en smördrittell i museet i det före detta tunnbinderiet i Knobesholm. Foto. Arne Persson

Smör i drittllar

Mot slutet av 1870-talet kom sillen tillbaka till Bohusläns kustvatten och under samma decennium inleddes också en storsatsning på kreatursuppfödning i Halland. Därmed sköt också mejerinäringen fart och man började exportera stora mängder smör, främst till Danmark och England. Smöret packades i små boktunnor som kallades drittllar eftersom deras volym var en tredjedels silltunna och allmogen fortsatte hugga tunnstäver, nu både stora och små. Eftersom smöret inte ställde samma krav som sillen på absolut täta tunnor kunde nu äntligen också den sekelgamla drömmen om vattendrivna stavsågar realiseras och flera drittelfabriker anlades, bland annat i Tvååker, Vessige och vid Knobesholms säteri i mellersta Halland.

Färdighugget när elen kom

Först i början på 1900-talet miste tunnstavshuggningen sin betydelse som näringskälla för den halländska allmogen. Det fiskades fortfarande sill, men i takt med den allmänna elektrifieringen övergick man alltmer till att packa den i iskylda lådor för vidare transport på det framväxande järnvägsnätet. Tillverkningen av smördrittllar fortsatte något längre men även här bidrog elektriciteten efter hand till att maskintillverkade stäver till slut helt konkurrerade ut de dyrare handhuggna. En näring som genom många sekler haft stor betydelse för den halländska allmogens ekonomi var därmed definitivt ett avslutat kapitel. Drittelfabriken i Knobesholm lades ned så sent som 1952, maskinparken har bevarats och anläggningen är nu ett museum över en tidig halländsk landsbygdsindustri.

Bokskogen tunnades ut

Landshövding Wrangel uttryckte i sin ämbetsberättelse 1792 ett tydligt missnöje över att Halland ensamt tillgodosåg sillfiskets behov av tunnor och menade att det var som att man med flit arbetade på att få *"skogarne undanröjda, till befrämjande av ljungväxten istället"*. Även om hans farhågor kanske var något överdrivna, pågick stavhuggningen i de halländska bokskogarna som mest intensivt under en period då efterfrågan på bokved också var större än någonsin, liksom antalet nötkreatur på skogsbete. Det är ganska troligt att de tre verksamheterna tillsammans bidrog till att stora bokskogsområden i Halland under 1700- och 1800-talet övergick till öppnare hedbokskogar och ibland också till rena ljunghedar.

Nordisk Bygd

ges ut årligen av Nordiska Kulturlandskapsförbundet. Skriften är även en seminarierapport av hög kvalitet och bygger på årets seminarietema.

Nordiska Kulturlandskapsförbundet

förmedlar en helhetssyn på nordiska landskap och sätter fokus på sambandet mellan natur och kultur. Det gör vi bland annat genom vår medlemstidning Lommen och årsskriften Nordisk Bygd samt genom våra seminarier, konferenser och exkursioner. Då passar vi på att öka kunskapen om kulturlandskapets värden. Många av våra medlemmar arbetar med lantbruk, förvaltning eller forskning och vårt kontaktnät spänner över lands-, fack- och kulturgränser.

Välkommen i Nordiska Kulturlandskapsförbundet!

Årsavgift: Enskild: 250 kr/25

Familj/ student/ pensionär: 100 kr/10

Institutioner: 500 kr/50

Danmark: Søren Espersen: 3678 3028 tordenhuset@mail.dk Postgiro 8 96 50 80

Finland: Johanna Franzén: 2 5253601 (arb), 50 3080265 (gsm).
Johanna.Franzen@ymparisto.fi Postgiro 800018-70845295

Norge: Gunvor S. Green: 32 78 93 89 (arb), 32 71 69 79(hem)
gunvor.green@modum.kommune.no Postgiro 0533 07 03 603

Sverige: Olof Stroh 018 126685 (b o f) 070 4841475 olof@stroh.nu
Postgiro 77 52 09-0

På vår hemsida www.n-kf.org finner du ytterligare information om föreningen. Där kan du också anmäla dig som medlem elektroniskt.